

ATLAS HISTORYCZNY MIAST POLSKICH

Redaktor ROMAN CZAJA

TOM I

PRUSY KRÓLEWSKIE I WARMIA

Redakcja historyczna ROMAN CZAJA

Redakcja kartograficzna RADOSŁAW GOLBA

ZESZYT 12

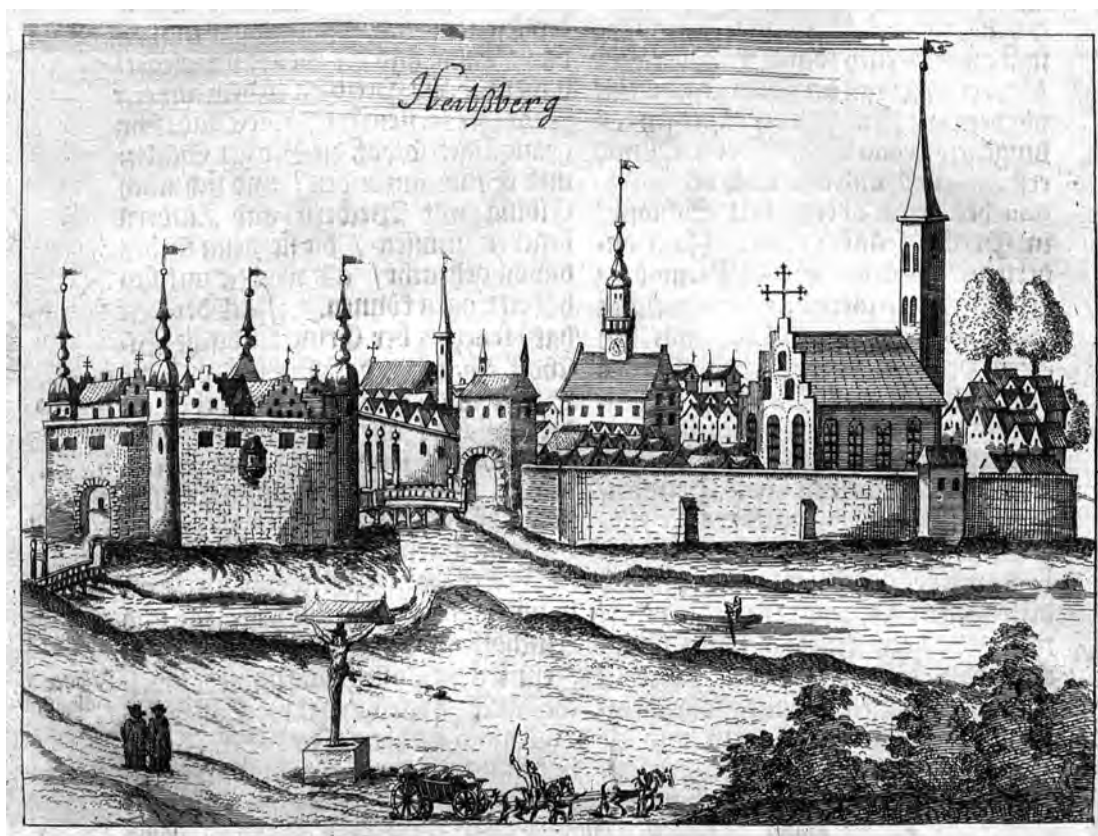
Lidzbark Warmiński

Autorzy

ANNA MALESZKA, ROMAN CZAJA

RADOSŁAW GOLBA, AGNIESZKA PILARSKA

Tłumaczenie na język angielski ANNA MALESZKA



TORUŃ 2024

THE HISTORICAL ATLAS OF POLISH TOWNS

Editor ROMAN CZAJA

VOLUME I

ROYAL PRUSSIA AND ERMLAND

Historical editing ROMAN CZAJA
Cartographic editing RADOSŁAW GOLBA

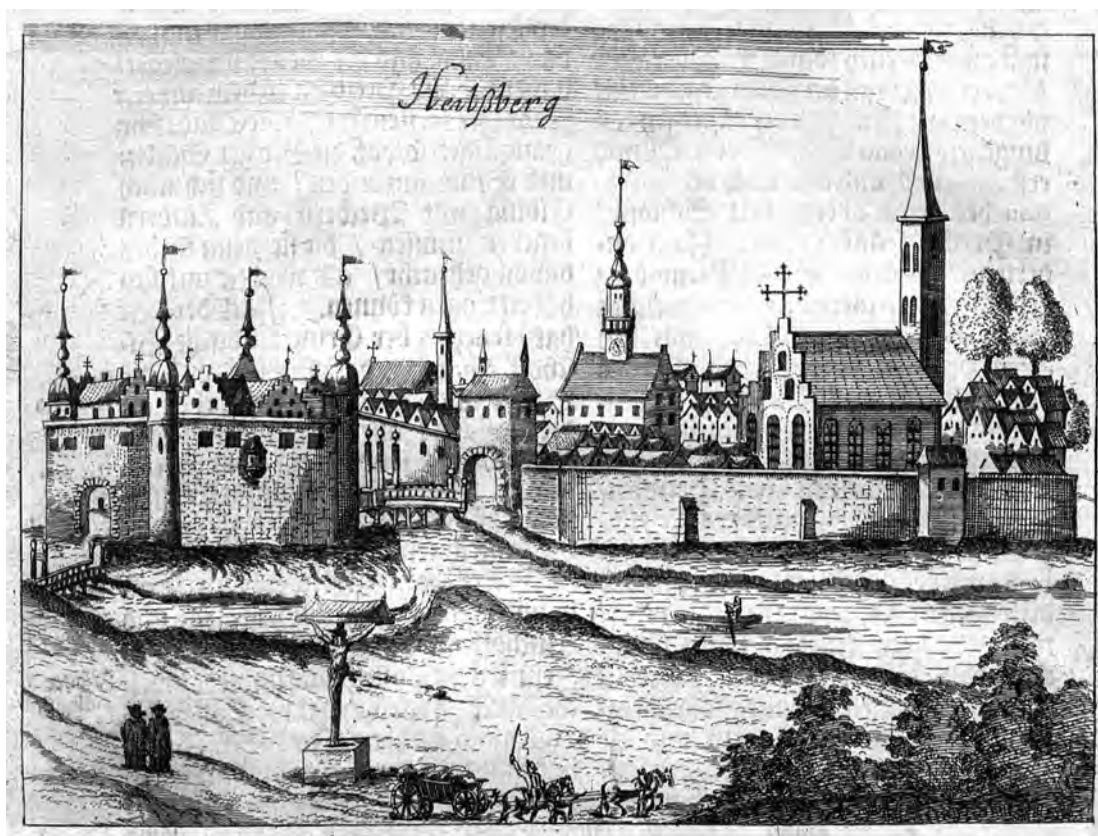
FASCICLE 12

Lidzbark Warmiński

Authors

ANNA MALESZKA, ROMAN CZAJA
RADOSŁAW GOLBA, AGNIESZKA PILARSKA

English translation ANNA MALESZKA



TORUŃ 2024

Recenzenci – Reviewers:

Rafał Eysymontt, Uniwersytet Wrocławski

Zdzisław Noga, Uniwersytet Pedagogiczny w Krakowie



Publikacja finansowana w ramach programu Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego
pod nazwą „Narodowy Program Rozwoju Humanistyki” w latach 2017–2023
nr projektu 11H 16 020984



The scientific work financed as part of the project
“The National Programme for the Development of Humanities”
by the Ministry for Science and Higher Education in the years 2017–2023, project number 11H 16 020984

Korekta: Danuta Murawska

Proofreading: Gregory Leighton

ISBN 978-83-67689-28-1

Printed in Poland

© Copyright by Towarzystwo Naukowe w Toruniu

Toruń 2024

Na okładce: / Cover:

Lidzbark Warmiński. Widok północno-wschodniej strony miasta / View of the north-eastern side of the town,
[w/in:] Ch. Hartknoch, *Alt und neues Preussen oder preussischer Historien zwey Theile...*, Frankfurt 1684

Wydawca | Publisher

Towarzystwo Naukowe w Toruniu, ul. Wysoka 16, PL 87-100 Toruń

Skład i łamanie | Typesetting

Studio KROPKA dtp – Piotr Kabaciński

Opracowanie komputerowe materiału ilustracyjnego | Computer processing of the illustrative material

Radosław Golba; Studio KROPKA dtp – Piotr Kabaciński

Druk | Printed by

POZKAL, Spółka z o.o. Spółka komandytowa
ul. Cegielna 10/12, 88-100 Inowrocław

SPIS TREŚCI | TABLE OF CONTENTS

Wprowadzenie, <i>Roman Czaja, Radosław Golba</i>	7	Foreword, <i>Roman Czaja, Radosław Golba</i>	8
--	---	--	---

I. CZĘŚĆ OPISOWA

Anna Maleszka, Roman Czaja

Historia, rozwój przestrzenny i ludzie w mieście	9
Bibliografia historii Lidzbarka Warmińskiego (wybór), <i>opracował: Michał Rejner</i>	41
Opis map i widoków	44
Wykaz ilustracji i tabel	48

LIDZBARK WARMIŃSKI — ALBUM

II. CZĘŚĆ KARTOGRAFICZNA

1. Lidzbark Warmiński. Mapa pomiarowa, 1916, *opracowanie kartograficzne: Radosław Golba; opracowanie historyczne: Anna Maleszka, Roman Czaja*
2. Lidzbark Warmiński. Rozwój przestrzenny miasta, XIII–XXI w., *opracowanie kartograficzne: Agnieszka Pilarska, Radosław Golba; opracowanie historyczne: Anna Maleszka, Roman Czaja*
3. Lidzbark Warmiński. Okolice miasta, 1796–1802
4. Lidzbark Warmiński. Okolice miasta, 1944
5. Lidzbark Warmiński. Plan miasta, ok. 1810
6. Lidzbark Warmiński. Okolice miasta, ok. 1807
7. Lidzbark Warmiński. Plan miasta i przedmieść, 1868–1913
8. Lidzbark Warmiński. Plan miasta, 1918
9. Lidzbark Warmiński. Plan miasta i okolic, 1918
10. Lidzbark Warmiński. Panorama miasta od południa, 1704
- 11a. Lidzbark Warmiński. Widok na ratusz, 1845
- 11b. Lidzbark Warmiński. Widok na młyny nad Łyną, 1845
12. Lidzbark Warmiński. Ortofotomapa, 2016
13. Lidzbark Warmiński. Mapa topograficzna, 1999/2000
14. Lidzbark Warmiński. Zdjęcia lotnicze, 2013

I. DESCRIPTIVE SECTION

Anna Maleszka, Roman Czaja

History, spatial development and townspeople	25
Bibliography of the history of Lidzbark Warmiński (a selection), <i>prepared by Michał Rejner</i>	41
Description of maps and views	46
List of figures and tables	50

LIDZBARK WARMIŃSKI — ALBUM

II. CARTOGRAPHIC SECTION

1. Lidzbark Warmiński. Cadastral map, 1916, *cartographic content: Radosław Golba; historical content: Anna Maleszka, Roman Czaja*
2. Lidzbark Warmiński. Spatial development in the 13th–21st c., *cartographic content: Agnieszka Pilarska, Radosław Golba; historical content: Anna Maleszka, Roman Czaja*
3. Lidzbark Warmiński. The vicinity of the town, 1796–1802
4. Lidzbark Warmiński. The vicinity of the town, 1944
5. Lidzbark Warmiński. The map of the town, ca. 1810
6. Lidzbark Warmiński. The vicinity of the town, ca. 1807
7. Lidzbark Warmiński. The map of the town and suburbs, 1868–1913
8. Lidzbark Warmiński. The map of the town, 1918
9. Lidzbark Warmiński. The map of the town and its vicinity, 1918
10. Lidzbark Warmiński. The panorama of the town from the south, 1704
- 11a. Lidzbark Warmiński. The view of the town hall, 1845
- 11b. Lidzbark Warmiński. The view of the mills and the Łyna River, 1845
12. Lidzbark Warmiński. Orthophotomap, 2016
13. Lidzbark Warmiński. Topographic map, 1999/2000
14. Lidzbark Warmiński. Aerial photograph, 2013

WPROWADZENIE

Atlas historyczny Lidzbarka jest już dwunastym zeszytem tomu *Prusy Królewskie i Warmia*, wydawanego w ramach „Atlasu Historycznego Miast Polskich”. Szczególne znaczenie tej publikacji wynika z faktu, że po raz pierwszy w tej serii uwzględnione zostało miasto z terenu Warmii. „Atlas Historyczny Miast Polskich” ukazuje się z inicjatywy i pod patronatem Międzynarodowej Komisji Historii Miast (*The International Commission for the History of Towns*), która na kongresie w Wiedniu w 1965 roku uznała wydawanie atlasów miast europejskich za jeden z głównych celów swojej działalności naukowej. Podstawowe zasady edycji zostały wypracowane na konferencji w Oxfordzie w 1968 roku, a następnie ponownie przedyskutowane i uzupełnione na konferencji wydawców „Atlasów” w Münster w roku 1995. Zgodnie z tymi wskazówkami, atlasy narodowe powinny być wydawane w formie odrębnych zeszytów poświęconych poszczególnym miastom. Najważniejszym celem tego przedsięwzięcia jest utworzenie bazy źródłowej do badań porównawczych nad urbanizacją Europy i przestrzennymi przemianami miast. Ponadto zawarty w atlasach materiał kartograficzny może być wykorzystywany:

- 1) do celów komunalnych, do prac urbanistycznych, architektonicznych, konserwatorskich i związanych z ochroną środowiska,
- 2) do celów pedagogicznych i dydaktycznych w szkołach i uczelniach wyższych,
- 3) do popularyzacji wiedzy o przeszłości miast.

Zgodnie z zaleceniami Międzynarodowej Komisji Historii Miast, najważniejszą mapą każdego zeszytu jest plan pomiarowy z epoki przedprzemysłowej w skali 1:2 500. Do kanonu edytorskiego należą ponadto: współczesna mapa miasta, historyczna mapa regionu w skali od 1:25 000 do 1:100 000, mapa rozwoju przestrzennego miasta w skali 1:10 000. Poza tym atlasy mogą zawierać – odpowiednio do możliwości wydawców – mapy tematyczne oraz reprodukcje najbardziej interesujących źródeł kartograficznych i widoków. Integralną składową każdego zeszytu jest opracowanie przedstawiające dzieje miasta ze szczególnym

uwzględnieniem rozwoju przestrzennego i wyników badań urbanistycznych oraz opis reprodukcji i wskazówki bibliograficzne.

Dotychczas pod patronatem Międzynarodowej Komisji Historii Miast ukazały się atlasy ponad pięciuset dziewięćdziesięciu miast z dwudziestu krajów Europy (zob. lista atlasów: https://www.uni-muenster.de/imperia/md/content/staedtegeschichte/portal/europaeischestaedteatlanten/european_towns_atlases_updated_master.pdf). Projekt „Atlas historyczny miast polskich” został zapoczątkowany przez prof. Antoniego Czacharowskiego w 1993 roku w Instytucie Historii i Archiwistyki Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu. W następnych latach prace nad atlasami miast Śląska podjął zespół wrocławski pod kierunkiem prof. Marty Młynarskiej-Kaletynowej i prof. Rafała Eysymonta oraz zespół krakowski pod kierunkiem prof. Zdzisława Nogi przygotowujący atlasy miast małopolskich. W 2021 roku zespół pod kierunkiem prof. Urszuli Sowiny opublikował atlas Kalisza, będący pierwszym zeszytem tomu szóstego poświęconego Wielkopolsce. Obecnie w przygotowaniu znajduje się atlas Warszawy, który zainauguruje tom siódmy „Mazowsze”. Efektem dotychczasowych badań i opracowań jest opublikowanie ponad czterdziestu atlasów polskich miast oraz przygotowanie do druku kilku kolejnych zeszytów (lista atlasów: <http://atlasmiast.umk.pl/atlas/>).

W pracach nad atlasem Lidzbarka Warmińskiego spotkaliśmy się z życzliwym wsparciem wielu osób i instytucji. Za udostępnienie źródeł kartograficznych serdecznie dziękujemy Archiwum Państwowemu w Olsztynie, Tajnemu Archiwum Państwowemu Pruskiego Dziedzictwa Kulturowego (Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz) oraz Pruskiej Bibliotece Państwowej (Preußische Staatsbibliothek) w Berlinie, Bibliotece Uniwersyteckiej Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu i Muzeum Okręgowemu w Toruniu.

Roman Czaja
Radosław Golba

Praca naukowa finansowana w ramach programu Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego
pod nazwą „Narodowy Program Rozwoju Humanistyki”
w latach 2017–2023, nr projektu 11H 16 0209 84



NARODOWE CENTRUM NAUKI

FOREWORD

The historical atlas of Lidzbark Warmiński is already the twelfth of volume *Royal Prussia and Ermland*, published as part of the “Historical Atlas of Polish Towns”. The special significance of this publication is due to the fact that for the first time in the mentioned series a town from the Ermland/Warmia region is included. “Historical Atlas of Polish Towns” is published on the initiative and under the patronage of the International Commission for the History of Towns which, at the annual meeting in Vienna in 1965, decreed the publication of the atlases of European towns to be one of the major aims of its scientific activity. The fundamental rules of the edition of atlases were set out at the conference in Oxford in 1968; they were later discussed and completed at the conference of the atlas’ publishers held in Münster in 1995. According to these guidelines, national atlases should be issued in the form of separate fascicles devoted to individual towns. The most important aim of the venture is to create a source database for the comparative research on the urbanisation of Europe and spatial transformation of towns. Moreover, the cartographic material included in atlases may be used:

- 1) for communal purposes as well as urban, architectural, and conservation works including the environmental protection,
- 2) for pedagogical and teaching purposes in schools and universities,
- 3) for disseminating knowledge about the history of towns.

In accordance with the recommendations of the International Commission for the History of Towns, the most important map of every fascicle is a cadastral map from the pre-industrial period at a scale of 1:2,500. The editing canon also comprises: a contemporary map of the town, a historical map of the region at a scale from 1:25,000 up to 1:100,000, as well as the map of the spatial development of the town at a scale of 1:10,000 or 1:5,000. Atlases may include thematic maps and reproductions of the most interesting cartographic sources and views, to the extent possible for the publishers. An integral part of each fascicle is the text presenting history of the town

focused primarily on the spatial development and the results of urban development research, the description of reproductions, and bibliographic references.

As of today, over five hundred and ninety atlases from twenty European countries (see the list of the atlases: https://www.uni-muenster.de/imperia/md/content/staedtegeschichte/portal/europaeischestaedteatlanten/european_towns_atlases_updated_master.pdf) have been published under the patronage of the International Commission for the History of Towns. The project “Atlas historyczny miast polskich” (*Historical Atlas of Polish Towns*) was originated by Prof. Antoni Czacharowski in 1993 in the Institute of History and Archival Sciences of the Nicolaus Copernicus University in Toruń. In next years, the project was also undertaken by the Wrocław team supervised by Prof. Maria Młynarska-Kaletynowa and Prof. Rafał Eysymontt, publishing the atlases of Silesian towns, and Cracow team, publishing atlases of towns of Lesser Poland under the supervision of Prof. Zdzisław Noga. In 2021, another team led by Professor Urszula Sowina published the atlas of Kalisz, which is the first fascicle of volume six – Greater Poland. An atlas of Warsaw is currently in preparation and will inaugurate volume seven – Masovia. As a result of the research, more than forty atlases of towns have been published so far (see the list of the atlases: <http://atlasmiast.umk.pl/atlas/>), whereas several other atlases are ready for printing.

During our work on the atlas of the Lidzbark Warmiński fascicle we have received kind support from many people and institutions. We would like to thank for providing sources and cartographic materials to the State Archives in Olsztyn, Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz and Preußische Staatsbibliothek in Berlin, the University Library of Nicolaus Copernicus University in Toruń and the District Museum in Toruń.

Roman Czajka
Radosław Golba

The scientific work was financed as part of the project “The National Programme for the Development of Humanities”
by the Ministry for Science and Higher Education
in the years 2017–2023, project number 11H 16 020 984



HISTORIA, ROZWÓJ PRZESTRZENNY I LUDZIE W MIEŚCIE

ANNA MALESZKA, ROMAN CZAJA

I. GEOGRAFICZNE I OSADNICZE WARUNKI ROZWOJU MIASTA

Lidzbark Warmiński, niegdyś znany jako Heilsberg, leży na 54°07'25,29" szerokości geograficznej północnej i 20°34'54,25" długości geograficznej wschodniej w północnej części województwa warmińsko-mazurskiego i północno-wschodniej części Polski. Określane „Perłą Warmii”, przez większość swojej historii miasto było jednym z najważniejszych centrów Warmii, a dziś pozostaje siedzibą powiatu lidzbarskiego. Miasto to powstało nad ujściem rzeki Symsarny do Łyny, na pograniczu dwóch różnych makroregionów geograficznych: Pojezierza Mazurskiego o wysoce urozmaiconej rzeźbie, obfitującego w jeziora, oraz znacznie bardziej wypłaszczonej Niziny Staropruskiej (Sępopolskiej), którą przecinają doliny rzeczne¹. Rozrasta się dziś na otaczające niedysiejsze centrum liczne wzgórza, pierwotnie zaś zajmowało północną stronę zakola rzeki, towarzysząc zamkowi biskupów warmińskich na drugim brzegu. Należy do stowarzyszeń Polskich Miast Cittaslow i Cittaslow International.

Prehistoryczne dzieje Lidzbarka Warmińskiego nie są łatwe do rozpoznania. Archeologiczne Zdjęcie Polski objęło swoim zasięgiem zbieg Symsarny i Łyny, jednak na terenie późniejszego miasta dotychczas odnaleziono tylko pojedyncze zabytki kultury materialnej pochodzące z czasów przedpiśmiennych². Takim zabytkiem jest siekiera typu Dębowiec datowana na epokę brązu (1400–1100 p.n.e.)³. Wcześniejsze ślady osadnictwa, sięgające nawet paleolitu, odkryto w okolicznych wsiach i małych miejscowościach w promieniu kilku kilometrów od Lidzbarka, m.in. w Medynach, Kraszewie, Sarnowie, Koniewie, Wielochowie. Na okres epoki brązu datowane są relikty osad znalezione w Ignalinie, Knipach, Koniewie, Kłębowie i Łaniewie⁴. Teren Lidzbarka i okolic obfituje natomiast w pozostałości osadnictwa z epoki żelaza, zaliczane do kultury lużyckiej. W 1957 roku w wyniku badań archeologicznych natrafiono na kurhan, datowany przez

Łucję Okulicz i Jana Dąbrowskiego na wczesną epokę żelaza, tj. „wczesny i środkowy okres lateński (400 p.n.e.)”⁵, zawierający pięćdziesiąt pochówków popielnicowych⁶. Kurhan położony został na wzgórzu po prawej stronie Łyny, kilkaset metrów od rzeki oraz dwa kilometry na zachód od Lidzbarka⁷. Ceramikę kultury lużyckiej odkryto w okolicach miasta, w Kłębowie i Pomorowie⁸.

Pierwszą próbę szerszego wykorzystania miejsc, na których później rozwijał się Lidzbark Warmiński, należy wedle naszej współczesnej wiedzy przypisać ludności pruskiej, najpewniej Warmom żyjącym na skraju obszaru zwanego *Plut*⁹. Związana z nimi historia tego miejsca miała przyczynić się do nazwania miasta (a wcześniej zamku) *Heilsbergiem*. Jak podaje bowiem Paweł Kawiński, „[k]rzyżacki gród Lidzbark (niem. *Heilsberg*) założony został zdaniem Reinharda Wenskusa nie tyle w miejscu dawnego pruskiego grodziska, jak miało to miejsce w większości pozostałych przypadków, lecz na sąsiadującej z nim świętej górze”¹⁰. Kawiński wskazuje, także za Wenskusem, że w źródłach nazwa *Heilsberg* pojawia się wielokrotnie¹¹. Co do lokalizacji świętej góry nie ma zgody w historiografii: przykładowo, Robert Klimek przeczy tezie Wenskusa, jakoby znajdowała się ona na południe od miasta i przypuszcza, że chodzić może o Krzyżową Górę¹², dziś w okolicy Term Warmińskich. Klimek przytacza też dokumenty biskupów warmińskich, które potwierdzają, że w świadomości historycznej końca XIV i wczesnego XV wieku utrzymywała się pamięć o świętej górze, na której miał zostać

⁵ W. Ziemińska-Odojowa, „Sprawozdanie z badań kurhanu odkrytego w Lidzbarku Warmińskim”, Jan Dąbrowski, Łucja Okuliczowa, „Rocznik Olsztyński” T. II, 1959 [recenzja], „Komunikaty Mazursko-Warmińskie” 3 (1961), s. 432–433. Także: <https://mapy.zabytek.gov.pl/nid/>; kurhan, st. 1 <https://zabytek.pl/pl/obiekty/kurhan-390669>.

⁶ Karta Ewidencji Stanowiska Archeologicznego (dalej: KESA), J. Kowalski, kwiecień 1987, kurhan, st. 1, nr obszaru 16–62 Lidzbark Warmiński (zob. jak przyp. 5).

⁷ Ibidem.

⁸ KESA, Epoka brązu, katalog nr 246 i 466.

⁹ P. Kawiński, *Organizacja pogańskiej przestrzeni sakralnej Prusów na tle osadnictwa w okresie plemiennym – przykład Pomezanii, Pogezanii i Warmii*, „Pruthenia: Pismo poświęcone Prusom i ludom bałtyjskim” 6 (2011), s. 116.

¹⁰ Ibidem, s. 116.

¹¹ Ibidem, s. 116–117.

¹² R. Klimek, *Miejsca kultu Prusów na Warmii biskupiej*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie” 3, 289 (2015), s. 368.

¹ Na podstawie mapy Mezonegionów Polski, <https://www.arcgis.com/home/item.html?id=d363931eeace4148a608cf498b69211a>.

² Na podstawie <https://mapy.zabytek.gov.pl/nid/>.

³ J. Sobieraj, *Początki epoki brązu na Warmii i Mazurach w świetle analiz specjalistycznych*, Olsztyn 2019, s. 74–75.

⁴ Na podstawie <https://mapy.zabytek.gov.pl/nid/>.

w czasach krzyżackich posadowiony kościół lub krzyż¹³. Nazwa góry dałaby zatem początek nazwie miasta.

We współczesnej literaturze przedmiotu i popularnych opracowaniach równie często podaje się, że pruski gród, który miał jakoby istnieć w miejscu bądź w okolicy późniejszego Lidzbarka, nosił nazwę *Lecberg* lub *Lecharg*. Jest to informacja, której nie potwierdzają źródła historyczne¹⁴. Wiele wskazuje na to, że nazwę rozpowszechniono w XIX wieku, dziś natomiast funkcjonuje w formule tak zwanej wiedzy ogólnej. Najprawdopodobniej była to fonemiczna próba zapisu nazwy polskiej „Lidzbark”, a nie nazwa, która miałaby pochodzić z czasów pruskich¹⁵. W *Kronice ziemi pruskiej* Piotra z Dusburga pierwsza informacja o Lidzbarku pojawia się w kontekście zajęcia przez krzyżackie wojska terenów Warmów, Natangów i Bartów. Jak podaje kronikarz: „Aby zapobiec przyszłym niebezpieczeństwom i odebrać możliwość powrotu Prusów, bracia [wybudowali] na ziemi natangijskiej Krzyżbork w pobliżu rzeki zwanej Kaustere, na ziemi bartyjskiej trzy zamki: Bartoszyce (*Bartenstein*), Wiesenburg i Reszel (*Rößel*). Niektórzy mówią, że na ziemi warmińskiej wzniesli Braniewo (*Braunsberg*) i Lidzbark, a w ziemi galindzkiej pewne miasto, umieszczając w nich dla ich obrony wielu braci i uzbrojone załogi”¹⁶. Zauważyć należy, że informacja o zamkach i ich wznoszeniu odnosi się tu

do działań zakonu krzyżackiego, a to, że poczyniono to w miejscach występowania ewentualnego osadnictwa pruskiego pozostaje w świetle tego fragmentu domniemaniem na podstawie tego, że krzyżacy mieli tym samym zapobiec możliwości powrotu Prusów. Archeolodzy prowadzący badania na przedzamczu lidzbarskim twierdzą, że „nie natrafiono na warstwy kulturowe sprzed budowy zamku (np. związane z wcześniejszym grodem), ani na ślady palowania gruntu pod budowę murów”¹⁷. O jakiejś formie wcześniejszego osadnictwa na obszarze centrum późniejszego krzyżackiego miasta może świadczyć co najwyżej ceramika odnaleziona w ramach wykopaliisk wokół średniowiecznego ratusza (nieistniejącego dziś), datowana przez Arkadiusza Koperkiewicza na okres między przełomem XI i XII wieku a drugą połową XIII stulecia¹⁸.

Lidzbark Warmiński był do pierwszego rozbioru Polski w 1772 roku prawie nieprzerwanie położony centralnie w domenie biskupów warmińskich. W wyniku postanowień drugiego pokoju toruńskiego (1466) zwierzchnictwo lenne nad biskupem warmińskim ustanowił król Polski.

II. MIASTO W ŚREDNIOWIECZU I CZASACH NOWOŻYTNYCH (DO 1772 ROKU)

1. POWSTANIE MIASTA

Zamek w Lidzbarku Warmińskim powstał wiele lat przed założeniem miasta. Pierwszy zamek pobudowali krzyżacy w 1241 roku¹⁹, a więc w czasie, kiedy prowadzone przez nich działania militarne i osadnicze koncentrowały się przede wszystkim wzdłuż Zalewu Wiślanego i kierowały ku północy (1237 rok – fundacja Elbląga, 1238 rok – zdobycie grodu w Baldze, lata 1237–1240 – podbój osady *Bruesbergue*²⁰). Wzniesienie zamku w Lidzbarku należy zatem najpewniej interpretować jako próbę zabezpieczenia południowej rubieży ówczesnego stanu posiadania Zakonu, którą najwyraźniej zaprojektowano na linii rzeki Łyny. Zamek już w kolejnych latach uległ zniszczeniu w czasie działań wojennych podczas pierwszego powstania pruskiego (1242–1249). Odbudowa zamku po powstaniu leżała już w gestii nowych posiadaczy Warmii – biskupów warmińskich. Jako jedna z diecezji pruskich utworzonych w 1243 roku, biskupstwo warmińskie uzyskało prawa zwierzchnie do Warmii w latach 1251–1254 na mocy umów z zakonem krzyżackim²¹. Budowę drugiego zamku w Lidzbarku

¹³ Ibidem, s. 368.

¹⁴ O promocji miasta m.in. przez odwołanie do pruskiej osady *Lecharg* zob. np. Ł. Markowski, *Local identity as a determining factor of Cittaslow city development based on the example of Lidzbark Warmiński*, „Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu” 63, 8 (2019), s. 85 (doi: 10.15611/pn.2019.8.06). Popularne publikacje, które przywołują tę nazwę, to np. J. Chłosta, *Słownik Warmii: historyczno-geograficzny*, Olsztyn 2002, s. 203; I. Swenson, *Słownik geograficzno-krajoznawczy Polski*, Warszawa 1998, s. 373. Specjaliści albo nie podają, skąd pozyskali informację o tej rzekomej nazwie, albo cytują literaturę, w której nazwa nie znajduje potwierdzenia. Żadnych źródeł dla podawanej przez siebie nazwy *Lecharg* nie podała J. Piskorska, *Lidzbark Warmiński. Inwentarz ruchomych zabytków sztuki kościelnej diecezji warmińskiej według stanu z 1980*, „Studia Warmińskie” 19 (1982), s. 339. A. Naruszewicz-Duchlińska, *Nazwiska mieszkańców Komornictwa Lidzbarskiego (1500–1772 r.)*, Olsztyn 2007, s. 9, przywołuje A. Szorca *Dominium warmińskie 1243–1772. Przywilej i prawo chelmińskie na tle ustroju Warmii*, Olsztyn 1990, s. 263, tymczasem na tej stronie jest podana jedynie informacja, że w 1241 r. wzmiankowano osadę, której Szorc nie nazwał w żaden sposób. Podobnie w swoim artykule M. Biskup, *Rozwój przestrzenny Lidzbarka Warmińskiego*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie” 4 (1961), s. 483, przywołał nazwę *Lecharg* bez potwierdzenia w źródłach; M. Biskup zacytował akapit z opracowania V. Röhricha, *Die Kolonisation des Ermlands*, „Zeitschrift für die Geschichte und Altertumskunde Ermlands” 14 (1903), s. 134, w którym również znajduje się informacja o założeniu przez zakon „Haus Heilsberg an der Stelle einer früheren Heidenburg”, ale bez nazwy *Lecharg* lub innej jej formy. Wątpliwości co do nazwy (bądź w ogóle istnienia powiązania pruskiego grodu z krzyżackim Lidzbarkiem) wyraził także D. Poliński, *Wood and earth fortresses of the Teutonic Order in the territory of North-Eastern Poland*, „Fasciculi Archaeologiae Historicae” 28 (2015), s. 34, przyp. 15.

¹⁵ Nazwę tę odnaleźliśmy w XVII-wiecznym dziele Ch. Hartknocha, *Alt- und neues Preußen, oder preußischer Historien zwey Theile*, Frankfurt a. M. 1684, s. 441, przy czym nazwę tę odnoszono także do Lautenburga. Powraca ona w opracowaniach XIX-wiecznych, zob. np. *Starożytności polskie: Ku wygodzie czytelnika porządkiem abecadłowym zebrane*, t. 2, Poznań 1852, s. 638. Interesujące jest przy tym, że nazwę *Lecharg* z językiem staropruskim powiązała redakcja PWN-owskiego wydania dzieła Długosza, zob. *Roczniki: czyli Kroniki sławnego Królestwa Polskiego*, t. 7–8, red. K. Pieradzka, Warszawa 1974, s. 41, przyp. 41.

¹⁶ Piotr z Dusburga, *Kronika ziemi pruskiej*, tłum. S. Wyszomirski, oprac. J. Wenta, Toruń 2011, s. 59, cz. III, 26. Nazwa nie pojawia się także w innych źródłach.

¹⁷ R. Sz. Herman, *Nowe spojrzenie na przedzamcze w Lidzbarku Warmińskim. Wstępne wyniki badań archeologicznych*, [w:] I. B. Kluk, J. Uzar, R. Sz. Herman, G. Dżus, S. Kuźniewski, *Dni dziedzictwa Warmii „Skarby Warmii”*, Lidzbark Warmiński 2009, s. 70.

¹⁸ A. Koperkiewicz, *Badania archeologiczne ratusza Lidzbarka Warmińskiego w 700-lecie lokacji miasta*, „Gdańskie Studia Archeologiczne” 4 (2014), s. 86.

¹⁹ M. Jarzebowski, *Die Residenzen der Preussischen Bischöfe bis 1525* (Prussia Sacra 3), Toruń 2007, s. 89.

²⁰ A. Maleszka, *Urbanizacja na obrzeżach łacińskiej Europy. Studium komparatystyczne rozwoju miast i krajobrazów miejskich w Irlandii, Prusach i Inflantach w XII–XIV wieku* (Roczniki TNT 96, 1), Toruń 2024, s. 296.

²¹ Ibidem, s. 264; A. Radzimiński, *Church Divisions in Prussia*, [w:] *The Teutonic Order in Prussia and Livonia: the political and ecclesiastical structures 13th–16th c.*, red. R. Czaja, A. Radzimiński, Toruń–Köln 2015, s. 120; A. Szorc, *Dominium warmińskie* (jak przyp. 14), s. 24; J. Powierski, *Warmia*, [w:] idem, *Prussica. Artykuły wybrane z lat 1965–1995*, t. 1, Malbork 2004, s. 221–222.

zainauguował biskup Anzelm w 1260 roku, który w tym samym roku ufundował katedrę braniewską. Również i na ten zamek rychło spadło nieszczęście, ponieważ został zburzony w czasie drugiego powstania pruskiego. Odbudowę zamku lidzbarskiego podjęto najwcześniej w 1273 roku, już po ustąpieniu Prusów²².

Fundacja miasta nastąpiła z inicjatywy biskupa Eberharda z Nysy, który współdziałał z grupą osadników sprowadzonych ze Śląska. Lidzbark Warmiński wraz z sąsiadującą z nim Ornetą stały się u zarania XIV wieku pierwszymi miastami środkowej Warmii biskupiej²³. Ich powstanie wiązać należy z początkiem kolonizacji wiejskiej dominium biskupów warmińskich. Przywilej lokacyjny i przywilej prawa chelmińskiego założyciel i przyszli mieszkańcy *Heilsbergu* otrzymali 12 sierpnia 1308 roku. W dokumencie tym biskup warmiński Eberhard nadał „Johannesowi von Köln 140 łanów w Lidzbarku po obu stronach Łyny ze wszystkimi korzyściami [...] na ufundowanie miasta na prawie chelmińskim”²⁴. Na tle innych miast pruskich było to znaczące uposażenie ziemskie. W dokumencie zapisano następujące dyspozycje odnośnie do tego wielkiego patrymonium: Johannes miał wydzielić sześć łanów na uposażenie parafii, kolejnych 20 łanów przeznaczyć na pastwiska użytkowane przez mieszczan, które miały być zwolnione od czynszu, a 113 łanów należało rozdzielić między mieszczan a zasadzcę-soltysa (został nim Johannes). Z owych 113 łanów – dziesięć łanów wolnych od czynszu otrzymał zasadzca-soltys²⁵, a pozostałe mieszczanie. Łany mieszczańskie na dwa pełne lata zwolniono z opłaty czynszowej, po ich ustaniu najpierw mieszczanie byli zobowiązani do uiszczania biskupowi od każdego łanu połowę wiardunku (trzy skojce), po upływie kolejnego roku – cały wiardunek (sześć skojców), a po upływie czterech lat od założenia miasta – aż pół grzywny z każdego łanu. Tę opłatę należy zaliczyć do grupy najwyższych uiszczanych przez mieszkańców miast pruskich. Jeden łan przeznaczono na zabudowania miejskie oraz działki mieszczańskie i ogrody (*necnon unum pro fundo civitatis, et curiis et ortis*). Planowano zatem założyć stosunkowo duże miasto, biorąc pod uwagę, że 1 łan przelicza się na 16,5 hektara, podczas gdy większość miast pruskich osiągała powierzchnię poniżej 1 łanu²⁶. Przywilej lokacyjny Lidzbarka Warmińskiego jest przy tym jednym z nielicznych dokumentów tego rodzaju zawierających informację o docelowej wielkości lokowanego miasta.

2. USTRÓJ MIASTA

W pierwszych dziesięcioleciach po założeniu Lidzbarka najważniejszą instytucją władzy był urząd dziedzicznego soltysa-sę-

dziego, który reprezentował miasto na zewnątrz oraz przewodniczył złożonemu z ławników sądowi kolegium rajców. Jak wynika z wzmiankowanego wyżej dokumentu lokacyjnego, biskup warmiński nadał tę godność pochodzącemu z Brzegu Johannesowi von Köln. Sędzia-soltys wyróżniał się wśród mieszkańców nie tylko uprawnieniami sądowymi i znacznym majątkiem, ale także zbliżoną do rycerstwa pozycją społeczną, która wynikała z pełnienia obowiązku konnej służby wojskowej. Z tych też względów sędzia-soltys stawiał się ponad gminę miejską i nie chciał wykonywać robocizn i wносить podatków na rzecz całej wspólnoty. Postawa taka prowadziła do konfliktów z mieszczanami, poświadczonych w źródłach dotyczących wielu miast pruskich. W Lidzbarku pierwszy taki spór wybuchł w latach pięćdziesiątych XIV wieku. Wyrok sędziów polubownych, zatwierdzony przez biskupa w 1357 roku, zobowiązał soltysa do świadczenia – wspólnie z innymi mieszkańcami – szarwarków (robocizn) i uiszczania podatków przeznaczonych na potrzeby całej gminy. Poza tym rada uzyskała prawo do wykupienia od soltysa wszystkich czynszów, które pobierał na mocy przywileju lokacyjnego z urządzeń handlowych i nieruchomości w obrębie murów miejskich²⁷. Proces usuwania urzędu sędziego-soltysa z miasta zakończył się w Lidzbarku w 1384 roku. Ostatni potomek Johanesa von Köln, ksiądz Johannes Scultetus sprzedał uposażenie urzędu gminie za 200 grzywien. Transakcję tę zatwierdził biskup i przekazał urząd sędziemu radzie²⁸.

W średniowiecznym Lidzbarku rozwinęły się – zgodnie ze wzorowanym na zwyczajach prawnych Magdeburga prawem chelmińskim – dwa organy władzy komunalnej: rada i sąd. Rada uformowała się prawdopodobnie zaraz po założeniu miasta. Początkowo na jej czele stał soltys-sędzia. Z czasem, wraz ze wzmacnianiem się aspiracji politycznych mieszczan, rajcy zaczęli wybierać własnego przewodniczącego – burmistrza, który w Lidzbarku jest po raz pierwszy wzmiankowany w 1338 roku²⁹. Rada reprezentowała miasto, sprawowała władzę administracyjną i polityczną nad gminą, zarządzała jej majątkiem oraz organizowała życie miejskie. Jedynie w ograniczonym stopniu rajcy uczestniczyli w zatwierdzaniu wilkierzy i statutów cechowych, gdyż decydujący głos w sprawie ustawodawstwa zachował pan miasta. Dopiero w 1722 roku biskup Teodor Potocki nadał radzie prawo samodzielnego wydawania statutów cechowych. W okresie przedprzemysłowym zasiadało w radzie zwykle od sześciu do ośmiu osób. Rajcy pełnili swoje urzędy dożywotnio, a w czasie corocznych wyborów zwanych kierą rajcy dzielili między siebie urzędy kompana burmistrza, sędziego i kamlarza, który zarządzał majątkiem miejskim, oraz dobierali nowych członków na zwolnione miejsca. Mieszczanom przysługiwało jedynie prawo do akceptacji wyborów dokonanych przez radę. Znacznie większe uprawnienia do kształtowania składu osobowego rady miał biskup, który wybierał burmistrza spośród trzech kandydatów przedstawionych

²² M. Jarzebowski, *Die Residenzen* (jak przyp. 19), s. 90.

²³ V. Röhrich, *Die Kolonisation* (jak przyp. 14), s. 135–136.

²⁴ *Codex diplomaticus Warmiensis oder Regesten und Urkunden zur Geschichte Ermlands* (dalej: CDW), Bd. 1, hrsg. v. C. P. Woelky, J. M. Saage, Mainz 1860, nr 142.

²⁵ Ibidem. W łacińskim tekście stwierdzono: *de Centum, et Tredecim Mansis, decimum mansum omnino liberum*, czyli 10 łanów, co stanowiłoby standardowe nadanie na rzecz soltysa. W niemieckim regeście w tego dokumentu zapisano: „jede zehnte Hufe”, najpewniej błędnie.

²⁶ T. Lewerenz, *Die Größenentwicklung der Kleinstädte in Ost- und Westpreußen bis zum Ende des 18. Jahrhunderts*, Marburg 1976, s. 27; R. Czaja, *Urbanizacja kraju*, [w:] *Państwo zakonu krzyżackiego w Prusach. Władza i społeczeństwo*, red. M. Biskup, R. Czaja, Warszawa 2008, s. 195.

²⁷ CDW, Bd. 2, hrsg. v. C. P. Woelky, J. M. Saage, Mainz 1864, nr 254; V. Röhrich, *Die Kolonisation* (jak przyp. 14), s. 143–146.

²⁸ CDW, Bd. 3, hrsg. v. C. P. Woelky, Mainz 1874, nr 169; R. Czaja, *Miasta pruskie a zakon krzyżacki. Studia nad stosunkami między miastem a władzą terytorialną w późnym średniowieczu*, Toruń 1999, s. 94.

²⁹ CDW, Bd. 1 (jak przyp. 24), nr 294, s. 481.

przez radę oraz zatwierdzał wyniki kiery. Od końca XVII wieku wyraźnie zaznaczają się dążenia biskupów do pomijania udziału mieszczan w elekcji rajców i samodzielnego mianowania członków rady³⁰.

Jak już wzmiankowano, drugim organem samorządowym była ława sądowa, której początkowo przewodniczył dziedziczny soltys, a od 1384 roku sędzia wybierany z grona rady. Z postanowień przywileju lokacyjnego wynika, że kompetencje sądu miejskiego obejmowały jedynie tak zwane sądownictwo niższe, czyli w większości sprawy cywilne oraz związane z łamaniem przepisów wilkierza miejskiego, natomiast sprawy karne sądził biskup lub wyznaczony przez niego urzędnik. Na podstawie źródeł z epoki nowożytnej można przypuszczać, że sąd składał się z ośmiu ławników, spośród których obywatele, rada i ława sądowa wspólnie wybierali starszego ławnika (niem. *Schöppenmeister*). Podobnie jak w elekcji rajców, także przy wyborze ławników decydującą rolę odgrywał biskup, który zatwierdzał kandydatów przedstawionych przez rajców. W średniowieczu mieszczanie i rady miast warmińskich mogli zwracać się do sądu wyższego prawa chełmińskiego w Chełmnie o rozstrzygnięcie wątpliwości prawnych. W epoce nowożytnej funkcję sądu apelacyjnego przejął biskup warmiński. W Lidzbarku – podobnie jak w większości miast pruskich – we wczesnej nowożytności wykształcił się odrębny (trzeci) organ, tak zwany Trzeci Ordynek, który reprezentował obywateli przy podejmowaniu najważniejszych decyzji dotyczących dobra wspólnego. Jego członków proponowała rada miejska, a zatwierdzał ich biskup³¹.

3. ROZWÓJ PRZESTRZENNY DO 1772 ROKU

Z przyznanego Lidzbarkowi nadania ziemskiego położonego po obu stronach Łyny pod zabudowę miejską wybrano teren po północnej stronie tej rzeki, a po zachodniej stronie zamku biskupiego. W historiografii kilkakrotnie podejmowano próby tak zwanej analizy modularnej służącej do rekonstrukcji najstarszego układu przestrzennego miasta, przy czym badacze wskazywali na różną wartość stopy, która miała być podstawą wymierzenia działek i szerokości ulic. Jednak należy zdecydowanie zgodzić się z poglądem wyrażonym przez Jerzego Sikorskiego, Piotra Bireckiego i Jana Salma w monografii dziejów miasta: „Przeważająca część wymienionych studiów nie została jednak poparta badaniami archeologicznymi, co powoduje, że znajomość wczesnych faz rozwojowych miast omawianego regionu jest dość ograniczona, a przedstawione hipotezy mają wybitnie teoretyczny charakter”³².

³⁰ V. Röhrich, *Die Kolonisation* (jak przyp. 14), s. 142–143; A. Szorc, *Dominium warmińskie* (jak przyp. 14), s. 279–281; idem, *Biskupi warmińscy w Lidzbarku 1350–1795*, [w:] *Historia Lidzbarka Warmińskiego*, t. 1, red. K. Mikulski, E. Borodij, Lidzbark Warmiński 2008, s. 205; A. Korytko, *Miasto i jego mieszkańcy w latach 1525–1772*, [w:] *Historia Lidzbarka*, t. 1, s. 267–269; J. Kielbik, *Miasta warmińskie w latach 1466–1772: samorząd, społeczeństwo, gospodarka*, Olsztyn 2007, s. 88–94.

³¹ J. Kolberg, *Zur Verfassung Ermlands beim Übergang unter die preussische Herrschaft im Jahre 1772*, „Zeitschrift für die Geschichte und Altertumskunde Ermlands” 10 (1891) s. 65; J. Kielbik, *Miasta warmińskie* (jak przyp. 30), s. 114.

³² J. Sikorski, P. Birecki, J. Salm, *Rozwój przestrzenny i architektoniczny miasta, sztuka oraz wytwory rzemiosł artystycznych do 1772 roku*, [w:] *Historia Lidzbarka*, t. 1 (jak przyp. 30), s. 68.

Analiza planu miasta³³ wyraźnie wskazuje, że Lidzbark rozplanowano w oparciu o model typowy dla miast pruskich lokowanych na prawie chełmińskim: powstał więc zwarty układ z centralnie położonym, prostokątnym rynkiem (około 62 × 93 m, czyli około 16 × 21 przętów; dziś plac Wolności) i blokami zabudowy wokół niego, przecinanych regularnymi ulicami. Parcele kościelną umiejscowiono w południowo-zachodniej części miasta, w najciaśniejszym zakolu Łyny. Od wschodu i południa, a także częściowo od zachodu układ okalała rzeka Łyna, stanowiąc niewątpliwie zarówno pierwotną granicę dla układu przestrzennego i jego rozwoju, jak i naturalną barierę obronną. Od strony północnej dla dodatkowej ochrony poprowadzono wzdłuż granic miasta fosę³⁴. Ten układ przestrzenny widoczny pozostaje do dziś w zachowanej siatce ulic i bloków zabudowy w sąsiedztwie rynku. Tak rozplanowane miasto uzyskało powierzchnię jednej trzeciej łanu, czyli 5,6 ha³⁵. Najstarsze, niewątpliwie główne ulice miasta prowadziły od narożników rynku do bram miejskich – Bramy Wysokiej po zachodniej stronie miasta (dziś ul. Powstańców Warszawy, dawniej ul. Długa) i Bramy Kościelnej po południowo-zachodniej stronie miasta (dziś ul. Mikołaja Kopernika i ul. Mikołaja Reja, oddzielające parcelę kościelną od zabudowań miejskich), gdzie pobudowano też most na Łynie³⁶. W ten sposób rynek miasta skupiał drogi prowadzące głównie z miejscowości na zachód od miasta, przy czym słusznie Sikorski, Birecki i Salm uważają, że układ przestrzenny Lidzbarka, jak i większości miast pruskich, nie był wprost wtórny wobec przebiegu ważniejszych szlaków komunikacyjnych w regionie³⁷. Wychodząca na wschód Brama Młyńska pełniła drugorzędne funkcje, niezwiązane z komunikacją z okolicznym regionem³⁸. Około 1320 roku dokonano już pierwszego poszerzenia układu przestrzennego miasta o dodatkowy blok zabudowy w północnej części miasta (dziś wzdłuż ul. Hożej). Powiększenie to, określone jako Neustadt, uwzględniono już podczas budowy murów obronnych³⁹.

Większość badaczy przyjmuje, że wznoszenie fortyfikacji miejskich rozpoczęto po lokacji miasta, a zakończono ich budowę w połowie XIV wieku (Marian Biskup podawał rok 1357). W nowszych badaniach wskazuje się na możliwość ukończenia budowy murów około 1340 roku⁴⁰. W skład systemu obronnego miasta wchodziły także wspomniane trzy umocnione bramy oraz wystawione przy murach baszty. Od strony zamku wybito w murze furtę, zwaną niekiedy Bramą Zamkową, która umożliwiała komunikację pieszą między miastem a zamkiem. Po doświadczeniach wojny trzynastoletniej władze miejskie przystąpiły do wzmacniania obronności miasta. W latach siedemdziesiątych XV wieku mury podwyższono z 5 do 7,5 metra oraz wzmoc-

³³ Zob. M. R. G. Conzen, *Alnwick, Northumberland. A study in town-plan analysis*, London 1960; M. P. Conzen, *Core concepts in town-plan analysis*, „Teaching Urban Morphology” (2018), doi: 10.1007/978-3-319-76126-8_8.

³⁴ M. Biskup, *Rozwój przestrzenny* (jak przyp. 14), s. 489.

³⁵ J. Sikorski, P. Birecki, J. Salm, *Rozwój przestrzenny* (jak przyp. 32), s. 72.

³⁶ M. Biskup, *Rozwój przestrzenny* (jak przyp. 14), s. 491.

³⁷ J. Sikorski, P. Birecki, J. Salm, *Rozwój przestrzenny* (jak przyp. 32) s. 75; A. Maleszka, *Urbanizacja* (jak przyp. 20), s. 409, 457–464.

³⁸ J. Sikorski, P. Birecki, J. Salm, *Rozwój przestrzenny* (jak przyp. 32), s. 75–76; por. M. Biskup, *Rozwój przestrzenny* (jak przyp. 14), s. 490.

³⁹ J. Sikorski, P. Birecki, J. Salm, *Rozwój przestrzenny* (jak przyp. 32), s. 77.

⁴⁰ Ibidem, s. 91.

niono Bramę Wysoką przez budowę dwukondygnacyjnego przedbramia, które w 1530 roku podwyższono o trzecią kondygnację⁴¹. Przedbramie Bramy Wysokiej pozostaje do dziś zabytkiem architektury gotyckiej⁴².

Na mocy przywileju lokacyjnego z 1308 roku posiadacz każdej działki mieszczańskiej (*curia*) został zobowiązany do opłacania corocznego czynszu rekognicyjnego o dość symbolicznej wysokości sześciu denarów. Taką wartość czynszu uiszczali zwykle mieszkańcy najstarszych miast pruskich, zakładanych na prawie chełmińskim. Badacze zgadzają się co do dwuprętowej szerokości pierwotnej działki mieszczańskiej, ponieważ taka była zwyczajowa szerokość działek w miastach pruskich powstających od drugiej połowy XIV wieku⁴³. Szacunki co do liczby działek w pierwotnym układzie przestrzennym miasta są różne, bo też różne są metody ich wyliczenia. Adam Mackiewicz podaje, że wymierzono 58 działek i około 30 półdziałek w obrębie murów miejskich. Z kolei na podstawie danych o stanie zabudowy miejskiej z 1772 roku przyjęto, że pierwotnie wymierzono 110 pełnych parcel. Dane te wydają się bardzo prawdopodobne, biorąc pod uwagę zakładaną dwuprętową szerokość działki, a także wymiary rynku i wielkość powierzchni miasta w obrębie murów⁴⁴.

Już od XIV wieku postępował proces podziału działek mieszczańskich na mniejsze, jak i zagęszczania zabudowy przez dobudowywanie mniejszych domów w ich tylnym trakcie. Tego rodzaju zmiany w strukturze zabudowy działek były charakterystyczne dla średniowiecznego miasta, szczególnie o utrzymującej się przeważnie drewnianej zabudowie. O upowszechnieniu się domów murowanych w okolicy rynku i przy ul. Długiej można mówić dopiero w XVII wieku. Pierwsze konkretne dane o liczbie działek mamy dla 1572 roku. W tym czasie w mieście miało znajdować się 78 działek określanych jako „półparcel”, 74 działek określanych jako „ćwierćparcel” i 56 bud, a więc zabudowań bez podwórza. Nomenklatura jest tu dość nieprecyzyjna, ponieważ owe 78 działek miało mieć szerokość dwóch prętów, co oznaczałoby, że mowa o zwykłych działkach; „ćwierćparcel” miały oznaczać działki o szerokości jednego pręta. Te dane dość dobrze korespondują ze statystykami dotyczącymi liczby właścicieli zabudowań z 1581 roku – otóż wykazywanych było wówczas 150 właścicieli domów, czyli wspomnianych „półparcel i ćwierćparcel”, oraz 69 właścicieli bud. Z końca epoki nowożytnej pochodzą kolejne dane, przygotowane w toku inwentaryzacji przeprowadzonej w 1772 roku przez władze zaborcze. W raporcie odnotowano wówczas, że w mieście znajdowało się 230 domów, a na przedmieściu 50⁴⁵. Sikorski, Birecki i Salm uściślają,

że w mieście i na przedmieściach miało być 69 całych domów, 87 półdomów oraz 124 domy-budy⁴⁶.

Mieszkańcy średniowiecznego Lidzbarka Warmińskiego byli katolikami, podobnie jak władcy terytorialni miasta – biskupi katoliccy. W średniowieczu i okresie nowożytnym ludność żydowska nie osiedlała się na terenie Prus krzyżackich i Warmii⁴⁷. Okres reformacji przyniósł zmiany w strukturze religijnej mieszkańców Prus – część ludności przeszła na wyznania protestanckie, lecz Warmia i Lidzbark Warmiński pozostały katolickie.

Pierwszym kościołem w Lidzbarku był kościół parafialny (obecnie kościół pod wezwaniem Świętych Apostołów Piotra i Pawła), któremu w przywileju lokacyjnym z 1308 roku biskup wyznaczył sześć łanów uposażenia ziemskiego. Aktu konsekracji tego kościoła dokonał w 1315 roku biskup Eberhard z Nysy herbu Trzy Bramy. Istnieją przekazy sugerujące, że wcześniej na jego miejscu znajdował się drewniany kościół, który uległ zniszczeniu w wyniku pożaru, a w XIV wieku został zastąpiony nową, murowaną budowlą, wyższą od poprzedniej o trzy metry. W sąsiedztwie kościoła, na południe od niego, wydzielono teren na cmentarz parafialny⁴⁸.

Pierwsza modernizacja miejskich zabudowań o charakterze publicznym nastąpiła po 1350 roku, głównie z powodu przeniesienia do Lidzbarka siedziby biskupa warmińskiego. Jak słusznie wskazał Marian Biskup, dzięki uzyskaniu przez miasto stołecznej rangi podjęto rozbudowę murów miejskich oraz modernizację biskupiego zamku⁴⁹. Między 1355 a 1373 rokiem i ponownie w 1390 roku biskup po raz pierwszy wyraził zgodę na doprowadzenie mostem przy zamku (przez furtę zamkową) do centrum miasta rurociągu z wodą ze źródeł na wzgórzach położonych na południe od Łyny⁵⁰. Po 1350 roku kontynuowano rozbudowę i modernizację architektoniczną kościoła parafialnego. Przebudowy i restauracje świątyni przeprowadzano także w kolejnych stuleciach: XVII, XVIII (rok 1718 – generalny remont) oraz w XIX, a dodatkowe prace naprawcze wykonywano po każdej katastrofie, takiej jak pożar albo działania wojenne. Nieopodal kościoła wybudowano plebanię; obecna bryła pochodzi z XVIII wieku, kiedy to zastąpiono nią średniowieczną budowlę⁵¹.

Na połowę XIV wieku datuje się też powstanie miejskiego ratusza: stanął pośrodku rynku i od tego czasu stanowił administracyjno-gospodarcze serce miasta. Obradowały w nim rada i sąd, w jego pomieszczeniu zwanym domem handlowym spotykali się kupcy. W ratuszu swoje towary wystawiali piekarze (ławy chlebowe) i kramarze, a jego piwnice służyły do magazynowania towarów. Mieściła się tam też waga. Przy ścianach ratusza dobudowywano budy rzemieślników i drobnych kupców⁵².

⁴¹ Ibidem, s. 93–94.

⁴² J. Piskorska, *Lidzbark Warmiński* (jak przyp. 14), s. 340; A. Bötticher, *Die Bau- und Kunstdenkmäler der Provinz Ostpreussen*, fasc. 4: *Das Ermland*, Königsberg 1894, s. 136–137.

⁴³ T. Lewerenz, *Die Größenentwicklung* (jak przyp. 26), s. 74; J. Sikorski, P. Birecki, J. Salm, *Rozwój przestrzenny* (jak przyp. 32), s. 79.

⁴⁴ T. Lewerenz, *Die Größenentwicklung* (jak przyp. 26), s. 132; J. Sikorski, P. Birecki, J. Salm, *Rozwój przestrzenny* (jak przyp. 32), s. 81.

⁴⁵ J. Kolberg, *Zur Verfassung Ermlands* (jak przyp. 31), s. 687; J. Kielbik, *Mieszkańcy Lidzbarka Warmińskiego w XVI–XVIII wieku*, [w:] *Dziedzictwo Warmii*, t. 4: *Lidzbark Warmiński 1308–2008*, red. St. Achremczyk, Olsztyn 2008, s. 36; T. Lewerenz, *Die Größenentwicklung* (jak przyp. 26), s. 68, 74, 131–132.

⁴⁶ J. Sikorski, P. Birecki, J. Salm, *Rozwój przestrzenny* (jak przyp. 32), s. 80–81.

⁴⁷ A. Poschmann, *Die Siedlungen in den Kreisen Braunsberg und Heilsberg*, Braunsberg 1910, s. 59.

⁴⁸ A. Kopiczko, *Historia parafii rzymskokatolickiej do końca XVIII wieku*, [w:] *Historia Lidzbarka*, t. 1 (jak przyp. 30), s. 307–308.

⁴⁹ M. Biskup, *Rozwój przestrzenny* (jak przyp. 14), s. 485; M. Jarzebski, *Die Residenzen* (jak przyp. 19), s. 91–93.

⁵⁰ CDW, Bd. 3 (jak przyp. 28), nr 243, 310; V. Röhrich, *Die Kolonisation* (jak przyp. 14), s. 151–152.

⁵¹ J. Piskorska, *Lidzbark Warmiński* (jak przyp. 14), s. 340.

⁵² Ch. Herrmann, *Mittelalterliche Architektur im Preussenland. Untersuchungen zur Frage der Kunstlandschaft und Geographie*, Petersberg 2007, s. 488–489.

Średniowieczny rodowód miał najpewniej także miejski szpital dla ubogich (*hospitale civitatis*), jednak trudno wskazać jego dokładną lokalizację – znajdował się przy ul. Łaziennej na prawo od Bramy Kościelnej (dzisiaj ul. Kasprowicza). Wiadomo, że płonął on kilkakrotnie między XVI a XIX wiekiem⁵³. Po 1580 roku miejski szpital dla ubogich uzyskał nową siedzibę; w 1610 roku mogło w nim jednocześnie być otoczone opieką 26 osób. Szpital ten, ponownie gruntownie przebudowany w 1733 roku, funkcjonował do XX wieku (dane na 1906 rok) pod nazwą *Armen-hospital*⁵⁴. W 1522 roku, po pożarze, który strawił zabudowania szpitala miejskiego, wybudowano również szpital dla służby zamkowej (*hospital arcense*), oddany do użytku w 1530 roku; od roku 1609 schronienie w nim znajdowali także księża. Szpital ten mieścił się na opustoszałym po pożarze placu przy Bramie Kościelnej, obok szpitala dla ubogich, na miejscu, które na ten cel wykupił biskup Maurycy Ferber. Funkcje szpitalne budynek pełnił do 1860 roku⁵⁵.

Wczesna forma szkolnictwa realizowana była w Lidzbarku Warmińskim przez szkołę parafialną usytuowaną na terenie przykościelnym, wzmiankowaną w 1523 roku w opisie zniszczeń spowodowanych przez wielki pożar miasta⁵⁶. Na podstawie zachowanych źródeł trudno określić dokładne jej położenie. W 1575 roku na piętrze budynku szkolnego urządzono polską kaplicę. W 1618 roku na miejscu tego budynku wybudowano nową kaplicę (pod wezwaniem św. Stanisława) dla ludności polskiej, a szkołę przeniesiono prawdopodobnie do innych pomieszczeń na terenie placu przy kościele parafialnym⁵⁷. W opisie pożaru wieży kościelnej z 1698 roku szkoła wzmiankowana jest w sąsiedztwie kościoła; jej pomieszczenia nie zostały wówczas zniszczone, ale w 1726 roku szkoła jest już określona jako zdewastowana (*ruinosa*). W 1825 roku budynek szkolny został odbudowany przy kaplicy św. Stanisława, a więc na pierwotnym miejscu⁵⁸.

Osadnictwo poza murami miejskimi zaczęło się rozwijać prawdopodobnie już w XIV wieku, jednak najstarsze informacje źródłowe umożliwiające rekonstrukcję zasiedlenia terenów przedmiejskich pochodzą dopiero z XVI stulecia. Najlepiej zasiedlone było przedmieście rozciągające się za Bramą Wysoką.

Z wykazu szosu z 1581 roku wynika, że mieszkało w nim 14 budników i tylko ten obszar określano mianem „przedmieścia” (niem. *Vorstadt*). Jego powstanie związane było z zasiedlaniem terenu wzdłuż drogi prowadzącej z Lidzbarka do Ornety. Była to niewątpliwie okolica najbardziej dostępna dla osadnictwa przedmiejskiego w porównaniu z pozostałym otoczeniem Lidzbarka. Na północ od miasta rozplanowane były ogrody, nierozdzielnie związane z działkami miejskimi, zatem zmiana struktury własnościowej tego terenu i ewentualne wykształcenie się przedmieścia nie wchodziło w grę. Ciasny zakątek za Bramą Kościelną w zakolu Łyny przyciągnął bardzo skromne osadnictwo mieszkalne, w 1581 roku znajdowało się tam zaledwie siedem bud⁵⁹.

Pozostałe osiedla o przedmiejskim charakterze powstawały po drugiej stronie Łyny, zachowując komunikację z miastem za pomocą mostów. Najważniejsze mosty znajdowały się w pobliżu Bramy Kościelnej, Bramy Młyńskiej oraz w sąsiedztwie furty zamkowej (most, przez który przebiegał rurociąg). Tak zwane przedmieścia Kościelne i Młyńskie, położone na prawym brzegu Łyny, choć pozostawały pod zwierzchnictwem biskupów, były zamieszkiwane przez osoby posiadające prawo miejskie. Szczególnie istotne gospodarczo było Przedmieście Młyńskie usytuowane między Łyną a Symsarną, będące formalnie częścią woli zamkowej, gdzie nad Łyną pobudowano młyn zamkowy (wzmiankowany w 1308 roku) wraz z foluszami i hamiernią (kuźnią miedzi, założoną w 1425 roku). W ich sąsiedztwie stały budy mieszkalne – pięć przy młynie, dwie przy hamerni, jedna przy foluszu – oraz warsztaty garbarza i kołodzieja. Z energii wodnej korzystały też tartak i szlifiernia, wzmiankowana w 1423 roku. Z pewnością już w pierwszej połowie XIV wieku na przedmieściach założono wapiennik, wzmiankowany w 1424 i 1534 roku, jednak zachowane źródła nie pozwalają na określenie jego położenia⁶⁰. Poza murami miejskimi, na jednym ze wzgórz było miejsce straceń; dziś są to tereny parku nad Symsarną, nieopodal toru motocrossowego⁶¹.

W epoce średniowiecza w sąsiedztwie miasta działały dwa szpitale: św. Jerzego i św. Ducha. Szpital i kościół św. Ducha funkcjonował na wschód od zamku, na prawym brzegu Symsarny, od co najmniej 1384 roku. W okresie rządów biskupa Mikołaja Tungena (1468–1489) kościół i budynki szpitalne zostały rozebrane, gdyż osłabiały obronność zamku. W 1543 roku szpital św. Ducha wraz ze swoim uposażeniem został instytucjonalnie przyłączony do szpitala św. Jerzego. W domu wzniesionym na ruinach szpitala w 1565 roku działał warsztat farbiarski⁶².

⁵³ G. Matern, *Die Hospitälern im Ermland*, „Zeitschrift für die Geschichte und Altertumskunde Ermlands” 16 (1910), s. 134–135; A. Kopiczko, *Historia parafii* (jak przyp. 48), s. 320–321; J. Sikorski, P. Birecki, J. Salm, *Rozwój przestrzenny* (jak przyp. 32), s. 103.

⁵⁴ G. Matern, *Die Hospitälern* (jak przyp. 53), s. 135–136.

⁵⁵ Ibidem, s. 136–137; A. Kopiczko, *Historia parafii* (jak przyp. 48), s. 321; J. Sikorski, P. Birecki, J. Salm, *Rozwój przestrzenny* (jak przyp. 32), s. 103.

⁵⁶ *Die Heilsberger Chronik von Martin Oesterreich*, Beilage. *Acta sub pontificatu Rmi Domini Mauricii, episcopi Warmiensis*, [w:] *Scriptores rerum Warmiensium*, Bd. 2, hrsg. v. C. P. Woelky, Braunsberg 1889, s. 415; A. Kopiczko, *Historia parafii* (jak przyp. 48), s. 318–319.

⁵⁷ *Archivum vetus et novum Ecclesiae Archipresbyterialis Heilsbergensis a P.R.D. Georgio Adalberto Heide, Can. Culm. Archipresbytero Parocho Heilsbergensi collectum*, [w:] *Scriptores rerum Warmiensium*, Bd. 2 (jak przyp. 56), s. 639; zob. tłumaczenie w *Archivum dawne i nowe lidzbarskiego kościoła archiprezbiterialnego*. Jerzy Wojciech Heide; wyd. krytyczne C. P. Woelky, przeł. J. Wojtkowski, Olsztyn 2006.

⁵⁸ *Archivum vetus* (jak przyp. 57), s. 689; A. Kopiczko, *Szkolnictwo parafialne na Warmii w XVII i XVIII wieku*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie” 3 (1998), s. 355; J. Piskorska, *Lidzbark Warmiński* (jak przyp. 14), s. 341–342, powołując się do kronikę A. Heidego twierdzi, że w XVIII w. szkoła została przeniesiona na inne miejsce, jednak wzmiankowane źródło nie zawiera takiej informacji.

⁵⁹ M. Biskup, *Deklaracje podatkowe miast warmińskich z roku 1572*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie” 3 (1962), s. 618; R. Marchwiński, *Ludność Lidzbarka Warmińskiego w świetle wykazu szosu z 1581 roku*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie” 1–2 (1973), s. 68–70; J. Sikorski, P. Birecki, J. Salm, *Rozwój przestrzenny* (jak przyp. 32), s. 107–109.

⁶⁰ CDW, Bd. 3 (jak przyp. 28), nr 601; R. Marchwiński, *Ludność* (jak przyp. 59), s. 69; V. Röhrich, *Die Kolonisation* (jak przyp. 14), s. 166, 168–169; J. Gancewski, *Lidzbark Warmiński. Miasto i mieszczaństwo w średniowieczu*, [w:] *Historia Lidzbarka*, t. 1 (jak przyp. 30), s. 232.

⁶¹ J. Sikorski, P. Birecki, J. Salm, *Rozwój przestrzenny* (jak przyp. 32), s. 109; wbrew twierdzeniu autorów najstarsza zachowana mapa topograficzna okolic Lidzbarka (zob. mapa nr 3) nie zawiera informacji o miejscu straceń.

⁶² V. Röhrich, *Die Kolonisation* (jak przyp. 14), s. 183; G. Matern, *Die Hospitälern* (jak przyp. 53), s. 131.

Powstanie szpitala św. Jerzego za murami miejskimi, po lewej stronie drogi do Markajmów (i dalej do Bartoszy), datuje się na pierwszą połowę XIV wieku. Był to szpital pod patronatem rady miejskiej i przynajmniej do początku XV wieku pełnił funkcję przytułku dla chorych dla trąd. Niegdyś miejsce to określano jako „za Bramą Młyńską”, ponieważ prowadziła tamtędy droga od bramy wzdłuż północnej pierzei kompleksu zamkowego, skręcająca łukiem ku południowemu wschodowi, a następnie prowadząca na wschód. Szpitalowi towarzyszył cmentarz epidemiczny oraz kaplica i sad, który graniczył z Łyną. W 1582 roku szpital przeniesiono na teren miasta, w sąsiedztwo kościoła parafialnego, gdzie rada miasta, na sugestię biskupa Kromera, wykupiła na ten cel dwa domy należące do bractwa Bożego Ciała (po północnej stronie dziedzińca kościelnego)⁶³. Po rozbudowie urządzono w nich oddzielne oddziały szpitalne dla kobiet i mężczyzn. W 1749 roku dokonano gruntownej przebudowy śródmiejskich obiektów szpitala i urządzono *Wittvenhospital*, przeznaczony, jak wskazuje nazwa, dla wdów, czyli ubogich, samotnych kobiet⁶⁴.

Przy drodze do Markajmów, jak podaje Georg Matern, nadal stała stara kaplica św. Jerzego, sad z domkiem oraz cmentarz św. Katarzyny, przy którym funkcjonował mały kościół pod tym samym wezwaniem. Według spisanej w latach 1461–1476 ordynacji zamku lidzbarskiego w kaplicy tej odprawiano niedzielą liturgię dla ludności pruskiej⁶⁵. W czasach biskupa Marcina Kromera (1579–1589) zniszczona kaplica została odbudowana. Służyła ona zakaźnie chorym, którzy znajdowali schronienie w położonym obok budynku. Kaplicę tę należy łączyć z budynkiem stojącym współcześnie przy ulicy Bartoszyckiej⁶⁶.

W okresie nowożytnym, który w dziejach miasta można odnieść do okresu przynależności dominium biskupów warmińskich do Królestwa Polskiego, substancja miejska Lidzbarka Warmińskiego pozostawała stosunkowo stabilna; ograniczona średnowiecznymi liniami obronnymi, przetrwała bez większych zmian aż do początków XIX wieku. Bardziej istotne przekształcenia odnotowano w XVI i XVII wieku. W 1528 roku odbudowano spalony w 1497 roku ratusz, wprowadzając doń elementy renesansowe. Ponownie ratusz spłonął w 1865 roku w pożarze i nie został odbudowany. W 1532 roku naprawiono północny odcinek zniszczonych murów miejskich⁶⁷. W świetle wykazów podatkowych w 1572 roku miasto liczyło 154 domy, 56 bud, a w 1581 roku 150 domów i 69 bud. Liczba domów nie zmieniła się w ciągu następnych dwóch stuleci. W 1772 roku w mieście było 230 domów i bud, a na przedmieściach 74 budy, ponadto w epoce nowożytnej intensywnie rozwijało się osadnictwo na terenie wolnizny zamkowej na prawym brzegu Łyny, gdzie w 1772 roku

znajdowało się 80 bud – w tym czasie zatem łącznie w Lidzbarku funkcjonowały 384 domostwa. Jedynie do 40% domów przypisane było prawo do warzenia piwa, co wiązało się z posiadaniem tak zwanego pełnego obywatelstwa⁶⁸.

W późnośredniowiecznym Lidzbarku działał dom beginek przy plebanii kościoła parafialnego. W 1586 roku w mieście pojawiły się siostry zakonne św. Katarzyny – sprowadzone oficjalnie w 1588 roku przez biskupa Marcina Kromera – które zastąpiły beginki (pozostały już wówczas tylko trzy beginki w mieście) zarówno jako lokatorki domu przy plebanii, jak i w dobroczynnych i wytwórczych działaniach⁶⁹. Niedługo później katarzynki uzyskały nową posesję „na wschód od plebanii”, później zaś przeniosły się do kamienic odkupionych od dwóch miejskich rzemieślników, stopniowo powiększając także zasób swoich posiadłości na terenie miasta. Finalnie katarzynki zamieszkały ponownie w sąsiedztwie kościoła parafialnego, tuż za miejskimi murami, gdzie w 1721 roku zaczęła funkcjonować również kaplica Matki Bożej i św. Józefa. Dom katarzynek (dziś przy ul. Mikołaja Reja 2) przebudowano około 1800 roku⁷⁰.

W okresie nowożytnym nastąpił – typowo – pierwszy przyrost liczby świątyń. W latach siedemdziesiątych XVI wieku biskup Stanisław Hozjusz miał ufundować kościół lub kaplicę „polską” pod wezwaniem św. Stanisława męczennika. Budynek ten uległ zniszczeniu w 1609 roku. Na lata 1618–1619 datowane jest wzniesienie nowego gmachu pod tym wezwaniem, również w sąsiedztwie kościoła farnego, za sprawą biskupa Szymona Rudnickiego⁷¹.

W XVIII wieku w mieście dokonano fundacji kaplicy wotywnej na terenie dawnego folwarku zamkowego w Pilniku w ramach dziękczynienia za ocalenie miasta po epidemii i wojnie północnej. Biskup Andrzej Chryzostom Załuski wybrał dla fundacji wezwanie Znalezienia Krzyża Świętego. W budynku, który ukończono dopiero w 1789 roku, za rządów biskupa Ignacego Krasickiego, umieszczono rzeźbiony krzyż, który niegdyś posadowiono w tym miejscu. Dziś budynek funkcjonuje jako kościół parafialny pod wezwaniem Podwyższenia Krzyża Świętego dla zachodniej części miasta⁷².

Biskupi warmińscy podejmowali w okresie nowożytnym inwestycje budowlane służące podniesieniu walorów obronnych i reprezentacyjnych zamku. Przy końcu XVI urządzono nowy wjazd do biskupiej rezydencji, przez zachodnie skrzydło przedzamcza, wzmocniony nową bramą i basteją. W tym czasie biskup Andrzej Batory rozpoczął także zakończoną w połowie XVII wieku budowę po północnej stronie zamku nowego skrzydła z salami mieszkalnymi, zwanymi izbami kardynalskimi. W starszej historiografii poświęconej budowie zamku przewija

⁶³ Zob. mapa *Grundriss der Stadt Heilsberg* [w:] G. Wolff, *Führer durch die Stadt Heilsberg in Ostpreußen und ihr Bischofs-Schloß*, Heilsberg 1918; G. Matern, *Die Hospitäler* (jak przyp. 53), s. 131–134; J. Sikorski, P. Birecki, J. Salm, *Rozwój przestrzenny* (jak przyp. 32), s. 101–102.

⁶⁴ G. Matern, *Die Hospitäler* (jak przyp. 53), s. 134.

⁶⁵ *Ordinancia castris Heylsbergk*, [w:] *Scriptores rerum Warmiensium*, Bd. 1, hrsg. v. J. M. Saage, C. P. Woelky, Braunsberg 1866, s. 322; G. Matern, *Die Hospitäler* (jak przyp. 53), s. 131; A. Kopiczko, *Historia parafii* (jak przyp. 48), s. 321.

⁶⁶ J. Sikorski, P. Birecki, J. Salm, *Rozwój przestrzenny* (jak przyp. 32), s. 101 i il. 76a.

⁶⁷ J. Gancewski, *Lidzbark Warmiński* (jak przyp. 60), s. 233–234; Ch. Herrmann, *Mittelalterliche Architektur* (jak przyp. 52), p. 489.

⁶⁸ J. Sikorski, P. Birecki, J. Salm, *Rozwój przestrzenny* (jak przyp. 32), s. 83; J. Kolberg, *Zur Verfassung Ermlands* (jak przyp. 31), s. 687; T. Lewerenz, *Die Größenentwicklung* (jak przyp. 26), s. 131–132.

⁶⁹ A. Kopiczko, *Historia parafii* (jak przyp. 48), s. 346; B. G. Śliwińska, *Dzieje Zgromadzenia Sióstr Świętej Katarzyny dziewicy męczennicy w latach 1571–1772*, Olsztyn, 1996, s. 128.

⁷⁰ J. Sikorski, P. Birecki, J. Salm, *Rozwój przestrzenny* (jak przyp. 32), s. 100.

⁷¹ Ibidem, s. 99; J. Oblak, *Kaplice polskie Marcina Kromera na Warmii*, „Studia Warmińskie” 2 (1965), s. 19–23.

⁷² A. Kopiczko, *Historia parafii* (jak przyp. 48), s. 337.

się pogląd, że barokową przebudowę rezydencji rozpoczął biskup Stefan Wydzga, który miał wznieść w latach 1666–1673 nowy pałac po południowej stronie zamku, na terenie parchamu (przestrzeni między murem zamkowym a murem przedzamczem)⁷³. W nowszych badaniach tę inicjatywę przypisuje się biskupowi Janowi Stanisławowi Zbąskiemu (1689–1697), który zajął się także planem przekształcenia zamkowego ogrodu. O rezydencjonalnej randze biskupiego miasta, zgodnie z barokowymi wzorcami, miała świadczyć willa wzniesiona na wzgórzu na południowy wschód od zamku, po drugiej stronie Łyny. Budowlę tę zastąpił pawilon ogrodowy (i oranżeria) fundacji kolejnego biskupa warmińskiego, Teodora Potockiego (1711–1723)⁷⁴. Oranżeria – która funkcjonuje do dziś jako Oranżeria Kultury wraz z okazałym pałacem mieszczącym bibliotekę i dom kultury – stała się niewątpliwie najmodniejszym centrum kultury w oświeceniowym Lidzbarku, powodem do dumy ówczesnych biskupów, takich jak Ignacy Krasicki, który rozbudował całe założenie, a w oranżerii urządził między innymi ananasarnię⁷⁵. Biskup Potocki inwestował także w budownictwo użytkowe na terenie całej Warmii, w 1722 roku fundując na przykład dom dla konwertytów w Braniewie, którego wartość dla sprawy kontrreformacji była znaczna – był to mianowicie przytułek dla ludzi z Prus, którzy z powodu przejścia na katolicyzm opuszczali dotychczasowe miejsca zamieszkania⁷⁶.

Zagrożenie dla każdego nowożytnego miasta, którego substancja miejska była już gęstsza niż w średniowieczu z powodu wzrostu liczby ludności, z reguły płynęło nie tylko ze strony wrogich wojsk, ale także kataklizmów, takich jak pożary i zarazy. Nie inaczej było w Lidzbarku Warmińskim. Pożary stanowiły istotny element jego burzliwej historii, często przynosząc dotkliwe zniszczenia – kroniki Jerzego Heidego wspominają o nich wielokrotnie (1400, 1442, 1497). Najbardziej tragiczny wybuchł w 1497 roku: ogień pochłonął wówczas dach i sklepienie kościoła parafialnego, zniszczył gotycki ołtarz główny oraz ambonę, strawił również ratusz; odbudowa miasta, w tym świątyni, została zainicjowana przez biskupa Łukasza Watzenrodego. Pożary odnotowywane są w historii miasta także w latach dwudziestych XVI wieku, następnie w 1697 i 1698 roku. Pożar z 1698 roku, wywołany uderzeniem pioruna, znowu doszczętnie zniszczył dach kościoła, któremu w 1701 roku ufundowano odnowienie w stylu barokowym (istniejące do dziś)⁷⁷. Nie mamy źródeł dotyczących skutków epidemii Czarnej Śmierci w Lidzbarku Warmińskim w średniowieczu; zachowały się natomiast świadectwa

tego rodzaju klęsk w czasach nowożytnych. W latach 1600–1602 miasto zostało dotknięte wyniszczającą epidemią, która powróciła w 1625 roku, ponownie zbierając śmiertelne żniwo. Kolejna fala zarazy uderzyła w Lidzbark w 1710 roku, przynosząc dotkliwe straty ludnościowe i znacząco osłabiając społeczność i gospodarkę miejską⁷⁸.

4. SPOŁECZNOŚĆ MIASTA I GOSPODARKA

Zaludnienie Lidzbarka w średniowieczu i epoce nowożytnej można szacować na podstawie liczby nieruchomości oraz wykazów podatkowych. W dotychczasowych studiach demograficznych przyjmowano różne przeliczniki liczby mieszkańców przypadającej na jeden obiekt mieszkalny – od dwunastu do sześciu osób na jeden dom i od sześciu do czterech osób na jedną budę. Przyjmując ostrożnie jako przeliczniki: sześć osób na jeden dom i cztery na jedną budę, można przypuszczać, że liczba mieszkańców miasta między początkiem XIV wieku a latami siedemdziesiątymi XVI wieku wzrosła z około siedmiuset do około dwóch tysięcy osób. W ciągu dwóch następnych stuleci utrzymywała się w Lidzbarku tendencja wzrostowa zaludnienia. Spisy sporządzone przez administrację pruską w 1772 roku podają różne dane, od 2240 do 2664 mieszkańców⁷⁹.

Pod względem prawnym ludność miasta dzieliła się na trzy grupy. Najwyższe miejsce w hierarchii społecznej zajmowali obywatele, właściciele domów na pełnych parcelach lub na parcelach połówkowych, z którymi związane było prawo do warzenia piwa. W spisie z 1772 roku takie domy stanowiły 40% wszystkich nieruchomości. Drugą grupę tworzyli mieszczenie posiadający tak zwane mniejsze obywatelstwo, którzy zamieszkiwali głównie w budach. Do dolnej grupy społecznej zaliczali się mieszkańcy niemający prawa miejskiego: robotnicy najemni, służba, margines społeczny oraz zagrodnicy, którzy posiadali na przedmieściu małe działki ogrodowe lub mieszkali w wynajmowanych izbach⁸⁰.

Mieszkańcy Lidzbarka charakteryzowali się zróżnicowaną strukturą etniczną. Najliczniejszą grupę stanowili mieszczenie pochodzenia niemieckiego. Niewątpliwie w XIV i XV stuleciu w mieście osiedlała się również rodzima ludność pruska, która liczniej zamieszkiwała przedmieścia i teren patrymonium ziemskiego. Od drugiej połowy XV wieku – po inkorporacji Warmii do Korony Polskiej – pojawiła się w mieście także ludność polska. Zachowane źródła nie dają jednak wiarygodnej podstawy do ilościowego przedstawienia stosunków etnicznych. Na podstawie wykazów z 1772 roku można jedynie stwierdzić, że nosiciele słowiańskich nazwisk stanowili około 10% mieszkańców⁸¹.

Przeważająca część mieszkańców Lidzbarka w średniowieczu i epoce nowożytnej utrzymywała się z produkcji rzemieślni-

⁷³ J. Sikorski, P. Birecki, J. Salm, *Rozwój przestrzenny* (jak przyp. 32), s. 117–122; K. Hauke, W. Thimm, *Schloß Heilsberg. Residenz der Bischöfe von Ermland. Geschichte und Wiederherstellung 1927–1944*, Osnabrück 1981, s. 11.

⁷⁴ W. Wólkowski, *Od gotyckiego zamku do barokowej rezydencji. Dzieje budowlane zamku biskupów warmińskich w Lidzbarku Warmińskim w XVII i XVIII wieku*, „Biuletyn Historii Sztuki” 77, 1 (2015), s. 6–10; idem, *Zamek biskupów warmińskich w Lidzbarku Warmińskim: dzieje budowlane i problemy konserwatorskie*, Olsztyn 2016, s. 124–130.

⁷⁵ W. Wólkowski, *Pawilon Teodora Potockiego w lidzbarskim ogrodzie biskupim – dzieje budowlane i kontekst architektoniczny*, „Barok” 47/48 (2017), s. 78–91.

⁷⁶ A. Szorc, *Biskupi warmińscy 1350–1795*, [w:] *Historia Lidzbarka*, t. 1 (jak przyp. 30), s. 205.

⁷⁷ *Archivum vetus* (jak przyp. 57), s. 595, 638–639; *Die Heilsberger Chronik* (jak przyp. 56), s. 301 (pożar zamku w 1442 r.); J. Gancewski, *Lidzbark Warmiński* (jak przyp. 60), s. 245–247; A. Korytko, *Miasto* (jak przyp. 30), s. 301–304.

⁷⁸ *Archivum vetus* (jak przyp. 57), s. 661; A. Korytko, *Miasto* (jak przyp. 30), s. 297–301.

⁷⁹ A. Korytko, *Miasto* (jak przyp. 30), s. 279–280; J. Kielbik, *Mieszkańcy Lidzbarka* (jak przyp. 45), s. 33–37.

⁸⁰ J. Kolberg, *Zur Verfassung Ermlands* (jak przyp. 31), s. 687; A. Korytko, *Miasto* (jak przyp. 30), s. 277–279; A. Szorc, *Dominium warmińskie* (jak przyp. 14), s. 277.

⁸¹ St. Hartmann, *Quellen zur Geschichte der Stadt Heilsberg im 16.–18. Jahrhundert*, „Zeitschrift für die Geschichte und Altertumskunde Ermlands” 49 (1999), s. 85–86.

czej i rolnictwa. Znamienne, że potrzeby rezydencji biskupiej nie wpływały istotnie na rozwój rzemiosła w mieście, gdyż wśród mieszkańców tylko sporadycznie znajdujemy rzemieślników zajmujących się wytwarzaniem artykułów luksusowych. W wykazie mieszkańców z 1572 roku zapisano 98 rzemieślników, 13 słodowników i gorzelników oraz 13 kramarzy. Dominująca rola rzemiosła w gospodarce miejskiej utrzymała się do końca epoki nowożytnej. Wśród rzemieślników wzmiankowanych w 1772 roku najliczniej reprezentowani byli sukiennicy, piekarze, krawcy, rzeźnicy, kuśnierze, kowale i garncarze. Do końca XVIII wieku produkcja rzemieślnicza Lidzbarka nie wykroczyła jednak poza lokalne ramy⁸². Znaczenie handlowe miasta ograniczało się głównie do lokalnego obrotu żywnością i produktami miejscowego rzemiosła. Uwzględniając 13 kramarzy wzmiankowanych w 1572 roku można szacować, że zaledwie kilka procent mieszkańców utrzymywało się z handlu. Podstawową formą kontaktów handlowych z okoliczną ludnością wiejską były cotygodniowe targi, które odbywały się w soboty. Kupcy z dużych miast, między innymi z Gdańska, pojawiali się z reguły tylko raz do roku na jarmarku, od XV wieku organizowanym w czerwcu⁸³.

Wszyscy właściciele domów w Lidzbarku byli także rolnikami, gdyż do każdej parceli przypisany był fragment pola i łąki na terenie patrymonium ziemskiego. W przywileju z 1308 roku miasto otrzymało 140 łanów (1 łan = 16,8 ha = 30 mórg) pól i łąk po obu stronach Łyny. Już od XV wieku zaznaczał się proces agraryzacji gospodarki miejskiej, czego wyrazem było powiększanie patrymonium ziemskiego drogą kupna i nadań pana miasta. W 1431 roku biskup nadał miastu 18 mórg pola między Łyną a drogą do Pilnika. W 1619 roku miasto otrzymało od swojego władcy sześć łanów lasu w pobliżu wsi Nosberg. W czasach nowożytnych w granicach miejskich posiadłości ziemskich znalazła się także wieś Markajmy (niem. *Markheim*). Zgodnie ze spisem z 1772 roku posiadłości ziemskie Lidzbarka obejmowały: 170 łanów i 18 mórg pól uprawnych, 6 łanów lasu. O znaczeniu rolnictwa dla rodzin mieszczańskich świadczy liczba inwentarza spisanego w 1772 roku: 505 sztuk bydła, 387 koni i 201 świń⁸⁴.

5. MIASTO W WIELKIEJ POLITYCE

Lidzbark Warmiński był miastem w domenie biskupów warmińskich prawie nieprzerwanie do 1772 roku. Nie oznaczało to, że nie były podejmowane próby przejęcia miasta, które jako rezydencja biskupia stanowiło niewątpliwie wartościową zdobycz

w oczach ościennych władców. Ze względu na pełnioną od połowy XIV wieku stołeczną i rezydencjonalną rolę w domenie biskupów warmińskich Lidzbark był areną działalności władców terytorialnych, wśród których przynajmniej niektórzy mieli świadomość, że dbałość o jego rozwój i rozbudowę oraz wprowadzanie innowacji przestrzennych i technicznych, ale też kulturowych, służy emanacji ich władczego majestatu.

Od późnego średniowiecza Lidzbark często stał na drodze wojsk maszerujących w różnych kierunkach. Miasto było oblegane przez wojska Władysława Jagielly w czasie wojny głodowej (1414). W 1440 roku lidzbarczanie przystąpili do Związku Pruskiego, dając tym samym wyraz niezadowolenia z ingerencji biskupa Franciszka Kuhschmalza w ustrój miejski⁸⁵. Udział Lidzbarka w wojnie Związku Pruskiego z zakonem krzyżackim (1454–1466) rozpoczął się od uznania przez mieszczan władzy zwierzchniej Kazimierza Jagiellończyka, króla Polski, który na lidzbarskim zamku osadził jako starostę Jakuba Bażyńskiego. Po klęsce wojsk królewskich i Związku Pruskiego w bitwie pod Chojnicami (18 IX 1454), która umożliwiła wojskom zakonowi krzyżackiemu podjęcie działań ofensywnych, Związek Pruski przekazał zamek w Lidzbarku czeskim zaciężnym jako zastaw za zaległy żołd. Ich siedmioletni pobyt dotkliwie odczuwali mieszczanie, którzy zmuszeni byli do aprowizacji załogi zamkowej. Dopiero w 1461 roku biskup warmiński Paweł Legendorf wykupił zamek od zaciężnych, a w 1464 roku przystąpił do Związku Pruskiego⁸⁶. Zmiany, które zaszły w wyniku drugiego pokoju toruńskiego (19 X 1466), kończącego wojnę między zakonem krzyżackim a Związkiem Pruskim wspieranym przez Królestwo Polskie, nie dotknęły bezpośrednio mieszczan. Król Polski w traktacie pokojowym ustanowił wprawdzie zwierzchnictwo lenne nad biskupem warmińskim, ale Lidzbark, podobnie jak inne miasta pruskie, zachował swoją odrębność ustrojową, a biskup nadal był jego władcą terytorialnym. Terytorium władztwa biskupiego było ponadto fizycznie oddzielone od reszty ziem inkorporowanych przez Królestwo Polskie terenami, które pozostały przy zakonie krzyżackim. Taki stan administracyjno-polityczny utrzymywał się również po 1525 roku⁸⁷.

Traktat zawarty w 1466 roku w Toruniu nie przyniósł Warmii trwałego pokoju. W 1478 roku Lidzbark bez powodzenia oblegały wojska polskie w czasie tak zwanej wojny popiej, kiedy król Kazimierz Jagiellończyk usiłował wypędzić z Warmii biskupa Mikołaja Tungena. Po raz kolejny wojna dotarła do miasta w czasie ostatniego konfliktu zakonu krzyżackiego w Prusach z Polską. W 1520 i 1521 roku wojska wielkiego mistrza Albrechta Hohenzollerna trzykrotnie próbowały zdobyć Lidzbark⁸⁸. Największe zagrożenie dla spokojnej mieszczańskiej egzystencji w okresie nowożytnym przychodziło zwykle wraz z wojnami, w które zaangażowana była Szwecja. Po raz pierwszy armia szwedzka oblegała miasto w 1626 roku, podczas wojny o ujście

⁸² R. Marchwiński, *Ludność* (jak przyp. 59), s. 61; J. Kielbik, *Mieszkańcy Lidzbarka* (jak przyp. 45), s. 37; J. Kolberg, *Zur Verfassung Ermlands* (jak przyp. 31), s. 687; St. Hartmann, *Quellen* (jak przyp. 81), s. 86.

⁸³ R. Czaja, *Gospodarcze znaczenie jarmarków w państwie zakonu krzyżackiego w Prusach*, [w:] *Studia nad dziejami miast i mieszczaństwa w średniowieczu. Studia ofiarowane profesorowi Antoniemu Czacharowskiemu w sześćdziesiątą piątą rocznicę urodzin i czterdziestolecie pracy naukowej*, red. R. Czaja, J. Tandecki, Toruń 1996, s. 125; P. Paluchowski, *Miejsca i terminy jarmarków na terenie Prus Królewskich i Książęcych w końcu XVI w. na podstawie wykazów z gdańskich kalendarzy*, „Czaszy Nowożytne” 24 (2011), s. 42; A. Korytko, *Miasto* (jak przyp. 30), s. 285; J. Gancewski, *Lidzbark Warmiński* (jak przyp. 60), s. 233.

⁸⁴ *Archivum vetus* (jak przyp. 57), s. 637–638; CDW, Bd. 4, hrsg. v. V. Röhrich, F. Liedtke, H. Schmauch, Braunsberg 1935, nr 365; A. Korytko, *Miasto* (jak przyp. 30), s. 285, 287–288; J. Kolberg, *Zur Verfassung Ermlands* (jak przyp. 31), s. 687.

⁸⁵ M. Biskup, *Rozwój przestrzenny* (jak przyp. 14), s. 486; J. Gancewski, *Lidzbark Warmiński* (jak przyp. 60), s. 237–238.

⁸⁶ M. Biskup, *Trzynastoletnia wojna z zakonem krzyżackim 1454–1466*, Warszawa 1967, s. 135, 286, 353–354, 469, 538, 589, 685.

⁸⁷ A. Szorc, *Dominium warmińskie* (jak przyp. 14), s. 81–88.

⁸⁸ J. Gancewski, *Lidzbark Warmiński* (jak przyp. 60), s. 242–244.

Wisły (1626–1635). W czasie potopu szwedzkiego, w latach 1656–1657, Warmia – a wraz z nią Lidzbark Warmiński – została opanowana przez elektora brandenburskiego. Kolejnym wstrząsem politycznym, w wyniku którego władzę nad miastem na jeden rok (1703–1704) przejął Karol XII szwedzki, była wojna północna⁸⁹.

III. MIASTO W XVIII–XIX WIEKU (1772–1918)

1. ADMINISTRACYJNO-POLITYCZNE WARUNKI ROZWOJU MIASTA

W wyniku pierwszego rozbioru Polski Lidzbark został przyłączony do Królestwa Pruskiego. Administracja pruska objęła władzę nad miastem 15 września 1772 roku, a 22 września licząca 171 osób delegacja mieszczan złożyła w Malborku hołd królowi Fryderykowi II. W ramach protestanckiego państwa sytuacja miasta zamieszkanego głównie przez katolików, które stanowiło rezydencję biskupiego władztwa terytorialnego, uległa znacznemu pogorszeniu. Dobra biskupie przejęło państwo, a w 1795 roku rezydencję biskupa przeniesiono do Fromborka. W 1773 roku władze pruskie ulokowały w mieście batalion piechoty, który kwaterował w domach prywatnych. Garnizon został jednak wycofany po zakończeniu wojen napoleońskich, funkcja militarna nie wywarła więc żadnego wpływu na rozwój miasta w XIX wieku. Kwaterunki obcych armii w czasie wojny Francji z Prusami w latach 1806–1812 zrujnowały finanse mieszczan i władz miejskich. Od stycznia 1807 roku w mieście stacjonowały sprzymierzone z Prusami wojska rosyjskie, który wycofały się po przegranej bitwie, stoczonej 10–11 czerwca 1807 roku na zachodnich przedpolach Lidzbarka. Wojska francuskie pozostały w mieście do 1812 roku. Stuletni okres pokoju zakończył wybuch pierwszej wojny światowej i pięciodniowa okupacja miasta przez wojska rosyjskie w sierpniu 1914 roku. Ich pobyt nie spowodował ofiar wśród ludności cywilnej. Największą stratą materialną były skutki pożaru młyna i elektrowni⁹⁰.

W Lidzbarku funkcjonowały instytucje administracyjne określające jego funkcje centralne w skali regionalnej. W 1818 roku ustanowiony został powiat lidzbarski. Już wcześniej, w 1773 roku w mieście ulokowano państwowy urząd pocztowy, a na zamku Książęco-Biskupi Warmiński Sąd Krajowy (niem. *Fürstbischöfliches Ermlandisches Landvoigtei-Gericht*). Po pożarze ratusza (1865), w którym urzędowały także władze powiatu (*landrat*), ich rezydencję przeniesiono do Dobrego Miasta. Dopiero w 1896 roku Lidzbark ponownie stał się siedzibą władz powiatowych. Rozwojowi miasta w XIX wieku nie sprzyjało usytuowanie na uboczu głównych szlaków komunikacyjnych. Dopiero w 1899 roku Lidzbark włączono do sieci kolejowej⁹¹.

⁸⁹ A. Korytko, *Miasto* (jak przyp. 30), s. 290–295.

⁹⁰ Z. Kudrzycki, *Pod skrzydłami czarnych orłów (1772–1918)*, [w:] *Historia Lidzbarka*, t. 1 (jak przyp. 30), s. 381–384; S. Skowronek, *Lidzbark w okresie wojen napoleońskich*, [w:] *Historia Lidzbarka*, t. 1 (jak przyp. 30), s. 424–432; J. Salm, E. Borodij, *Rozwój przestrzenny miasta w XIX i XX wieku*, [w:] *Historia Lidzbarka*, t. 1 (jak przyp. 30), s. 372.

⁹¹ T. Chrzanowski, *Miasto a tożsamość – polskie i niemieckie opinie o dziewiętnastowiecznym Lidzbarku Warmińskim*, [w:] *Dziedzictwo Warmii*, t. 4 (jak przyp. 45),

2. ROZWÓJ PRZESTRZENNY

W pierwszej połowie XIX wieku w dość wolnym tempie postępował proces modernizacji zabudowy miasta w obrębie murów oraz rozwoju zabudowy na terenie przedmieść. Pierwszym widocznym znakiem otwarcia przestrzeni starego miasta było wyburzenie bram miejskich oraz fragmentów murów miejskich w ich sąsiedztwie. W 1817 roku rozebrano Bramę Kościelną, w 1818 roku Bramę Młyńską, a dopiero w 1868 roku Bramę Wysoką. Zachowano masywne przedbramie, które dziś przejęło nazwę Bramy Wysokiej. Mury miejskie utraciły walor obronny, a dużą ich część wykorzystywano jako ściany nowych budynków mieszkalnych lub gospodarczych. W obrazie miasta do końca XIX wieku dominowały barokowe domy z charakterystycznymi podcieniami, chociaż stopniowo zastępowano je nową architekturą. Impuls do modernizacji zabudowy dawały wyburzenia i pożary. W 1820 roku ogień strawił domy przy dzisiejszej ulicy Kasprowicza, a w 1865 roku przy zachodniej fasadzie rynku. Konsekwencją pożaru z 1865 roku była między innymi rozbiórka średniowiecznego ratusza. Nowe budynki wznoszono już z reguły bez podcieni, cofnięte kilka metrów w głąb działek, co umożliwiało powiększenie przestrzeni służącej komunikacji. Odbudowując zniszczone lub spalone domy zachowywano ustabilizowany układ zabudowy i siatkę ulic, a nowe budowle wpasowywano w ten układ. W przestrzeni starego miasta pozostawiono te instytucje i funkcje, które istniały tam wcześniej. W latach 1901–1902 zbudowano nowy ratusz, jednak nie na dawnym miejscu, lecz przy ulicy Ratuszowej, prowadzącej od rynku w kierunku północnym. Zabudowano także plac kościelny, gdzie w 1825 roku wzniesiono nową szkołę parafialną, a w 1885 roku dom dla emerytowanych księży. W roku 1909 powstał nad Łyną nowy most, zwany Mostem Kopernika, przez który prowadziła droga z miasta do zamku⁹².

Opuszczony przez biskupów warmińskich zamek, który doznał znacznych zniszczeń w czasie wojny z Napoleonem (1807–1812), popadał w pierwszej połowie XIX wieku w ruinę. W latach trzydziestych tego stulecia pruskie władze państwowe wysuwały nawet projekty rozbiórki zamku, które na szczęście zostały zrealizowane tylko częściowo. W latach 1839–1840 rozebrano zamek średni, tak zwany pałac biskupa Wydzgi, a pozyskaną cegłę wykorzystano w budownictwie miejskim⁹³. Ostatecznie interwencja króla Prus Wilhelma IV uchroniła zamek przed rozbiórką. Protesty pruskich konserwatorów zabytków i architektów powstrzymały także podjęte przez ministerstwo sprawiedliwości plany urządzenia w zamku centralnego więzienia (1853). Do ochrony zabytkowej budowli przyczyniło się wsparcie finansowe ze strony biskupa warmińskiego, które umożliwiło urządzenie w zamku Zakładu dla Sierot w 1859 roku, a następnie szpitala (1862). W 1886 roku opiekę nad przytułkiem dla sierot przejęło lidzbarskie zgromadzenie sióstr katarzynek⁹⁴.

s. 172–172; Z. Kudrzycki, *Pod skrzydłami* (jak przyp. 90), s. 391–394.

⁹² J. Salm, E. Borodij, *Rozwój przestrzenny* (jak przyp. 90), s. 363, 368.

⁹³ K. Hauke, W. Thimm, *Schloß Heilsberg* (jak przyp. 73), s. 13–14; M. Jodkowski, *Próby zagospodarowania lidzbarskiego zamku w pierwszej połowie XIX w.*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie” 3 (2022), s. 362–378.

⁹⁴ J. Salm, E. Borodij, *Rozwój przestrzenny* (jak przyp. 90), s. 364–365; A. Peter, *Heilsberg aus der Geschichte und Sage. Seit seiner Gründung bis in die neueste Zeit*,

Rozwój przedmieść nie przebiegał w XIX wieku według jednolitej koncepcji urbanistycznej. Przede wszystkim zabrakło planu utworzenia nowego centrum z funkcją administracyjno-usługową. Gustav Wolf, autor pierwszego przewodnika po Lidzbarku i architekt, który w czasie pierwszej wojny światowej uczestniczył w odbudowie Biskupca Reszelskiego (niem. *Bischofsburg*) i Mrągowa (niem. *Sensburg*) zauważył, że w XIX wieku kreowanie lidzbarskiej zabudowy oddane zostało w ręce przedsiębiorców budowlanych⁹⁵. Nowe budynki publiczne, często o reprezentacyjnym charakterze, sytuowano zarówno na starym mieście (zob. ratusz), jak i na przedmieściach – przed Bramą Wysoką i przed dawną Bramą Młyńską. Nie powstały także regulacje dotyczące zróżnicowania wysokości zabudowy w obrębie historycznego centrum i na przedmieściach. Zabudowa przedmiejska rozwijała się dwutorowo: z jednej strony urbanizacja postępowała promieniście wzdłuż ulic wychodzących z bram miejskich, z drugiej zaś strony od początku XX wieku zaczęto zakładać oddalone od miasta, satelickie osiedla mieszkaniowe na terenie dawnych wsi i folwarków.

Wśród przedmieść największe znaczenie zachowało przedmieście za Bramą Wysoką. Dominantą architektoniczną tej części miasta i znakiem nowych czasów był zbudowany z drewna w latach 1818–1823 r. kościół protestancki. Przy kościele urządzono cmentarz (1821–1823), a po drugiej stronie ulicy wzniesiono kompleks budynków służących społeczności ewangelickiej (dom pastora, szkołę, siedzibę gminy). Zwarta zabudowa rozwijała w sąsiedztwie Bramy Wysokiej, wzdłuż drogi do Ornety (dzisiejsze ulice Wysokiej Bramy i Józefa Poniatowskiego). W tej części miasta wzniesiono na przełomie XIX/XX wieku budynek poczty (u zbiegu obecnych ulic Poniatowskiego i Piłsudskiego). Zasypanie fosy przed północnym odcinkiem dawnych (już rozebranych) murów obronnych umożliwiło rozwój przedmieścia na północ od drogi do Ornety. W ciągu XIX wieku ukształtował się podstawowy schemat komunikacyjny tego obszaru, którego głównym elementem były dwie równoległe drogi – dzisiejsza ul. Konstytucji 3 Maja (niem. *Hobe-Thor-Vorstadt*) i ul. Lipowa (niem. *Lindenstraße*) łączące przedmieście przed Bramą Wysoką z północnymi rubieżami miasta, gdzie w 1899 roku wybudowano dworzec kolejowy, w pobliżu którego zaczęła się rozwijać dzielnica przemysłowa.

W pierwszej połowie XIX wieku na północ od linii dawnych murów miejskich wydzielono teren na cmentarz katolicki, powiększający się stopniowo aż za ulicę Lipową (1813–1858). Przy końcu stulecia poniżej skarpy za murami miejskimi urządzono park, a na północ od niego reprezentacyjny plac, obecnie skwer Sybiraków (niem. *Krassuski-Platz*). Zakup na początku XX wieku 20 mórg za torami kolejowymi, w okolicach dzisiejszych ulic Polnej i Warszawskiej, umożliwił rozwój miasta w kierunku północno-wschodnim. Na terenie tym rozpoczęto budowę osiedli dla uboższych mieszkańców. W 1908 r. zaczęto w Lidzbarku organizować pierwsze spółdzielcze osiedle mieszkaniowe składające

się z domów jednorodzinnych z dużymi ogrodami i budynkami gospodarczymi przy ulicy Polnej (niem. *Konneger Weg*)⁹⁶.

W latach 1810–1847 włączono w granice administracyjne miasta zamek oraz dawne przedzamcze i wolę zamkową, co przyczyniło się do rozwoju przedmieść za bramami Kościelną i Młyńską. Na Przedmieściu Kościelnym, usytuowanym na południowy zachód od miasta, zwarta zabudowa powstała przy obecnej ul. Kopernika – naprzeciw dawnej biskupiej oranżerii – oraz przy ul. Zielonej. W ciągu drugiej połowy XIX wieku stopniowo zmienił się charakter tak zwanego Starego Folwarku położonego na południe od zamku, między Symarną a obecną ul. Ignacego Krasickiego, gdzie obok dawnych budynków gospodarczych zaczęła się pojawiać zabudowa mieszkalna.

Przedmieście Młyńskie, rozwijające się na północ od drogi do Bartoszczy (obecna ul. Kardynała Stefana Wyszyńskiego) i na południe od zakola Łyny, przy końcu XIX wieku nabrało wielofunkcyjnego charakteru. Do końca XVIII stulecia dominowały tam urządzenia przemysłowe i budynki gospodarczo-mieszkalne związane z młynami nad Łyną. Teren za Bramą Młyńską nadal był wykorzystywany do celów produkcyjnych, gdyż obok dawnych młynów urządzono pierwszą elektrownię miejską. Natomiast w ciągu XIX wieku pojawiła się na tym przedmieściu – a głównie wzdłuż drogi do Bartoszczy – zwarta zabudowa mieszkalna, składająca się w większości z parterowych budynków. Z dawnej zabudowy przetrwał szpital św. Jerzego, który w 1816 roku ulokowano w nowym, większym budynku, a w 1904 roku na jego miejscu postawiono nowy szpital. W pobliżu szpitala, przy rozwidleniu dróg do Bartoszczy i Jezioran wzniesiono na przełomie XIX/XX wieku zespół budynków publicznych, określających nowe funkcje centralne i reprezentacyjne przedmieścia: siedzibę starostwa (1896), szkołę rolniczą (1903), gimnazjum męskie (1913–1918). Przy szosie do Bartoszczy zbudowano także rzeźnię (1903) i browar (za szpitalem)⁹⁷. Czas wojny pozostawił swój ślad w przestrzeni miejskiej w postaci cmentarza związanego z obozem jenieckim funkcjonującym na wschód od miasta, w pobliżu szosy do Bartoszczy⁹⁸.

3. MIESZKAŃCY

Od 1772 do 1918 roku systematycznie zwiększało się zaludnienie Lidzbarka. W pierwszej połowie XIX wieku liczba mieszkańców wzrosła z 2412 do 4781 osób. W podobnym tempie populacja lidzbarczan rozwijała się w ciągu następnych sześćdziesięciu lat, w 1913 roku miasto liczyło 6172 mieszkańców. W XIX wieku doszło do zróżnicowania religijnego społeczności miejskiej. Wprawdzie katolicy pozostali zdecydowaną większością, jednak po 1772 roku zaczęli osiedlać się w Lidzbarku protestanci i wyznawcy judaizmu, którzy w epoce nowożytnej pojawiali się jedynie sporadycznie. Pierwszymi protestantami byli żołnierze garnizonu lidzbarskiego. Po 1815 roku liczebność gminy ewangelickiej zaczęła stopniowo wzrastać, chociaż udział jej

Heilsberg 1888, s. 16; K. Hauke, W. Thimm, *Schloß Heilsberg* (jak przyp. 73), s. 14–16; A. Kopiczko, *Dzieje parafii rzymskokatolickiej w XIX i pierwszej połowie XX wieku*, [w:] *Historia Lidzbarka*, t. 1 (jak przyp. 30), s. 521–522.

⁹⁵ G. Wolf, *Führer* (jak przyp. 63), s. 27; idem, *Praktische Baupflege in der Kleinstadt und auf dem Lande*, Berlin 1923, s. 61.

⁹⁶ J. Salm, E. Borodij, *Rozwój przestrzenny* (jak przyp. 90), s. 365–366; A. Kopiczko, *Dzieje parafii rzymskokatolickiej* (jak przyp. 94), s. 502.

⁹⁷ J. Salm, E. Borodij, *Rozwój przestrzenny* (jak przyp. 90), s. 367–368; A. Kopiczko, *Dzieje parafii rzymskokatolickiej* (jak przyp. 94), s. 502.

⁹⁸ J. Salm, E. Borodij, *Rozwój przestrzenny* (jak przyp. 90), s. 369, 371.

członków nie przekroczył 10% ogółu mieszkańców. W 1773 roku miasto wyraziło zgodę na odprawianie liturgii ewangelickiej w ratuszu. W latach 1821–1823 przy wsparciu finansowym władz państwowych wybudowano drewnianą świątynię protestancką przed Bramą Wysoką⁹⁹. W 1772 roku zamieszkali w Lidzbarku pierwsi osadnicy żydowscy. Od 1812 roku mogli oni nabywać obywatelstwo miejskie, a pełne prawa obywatelskie państwo pruskie przyznało im w 1848 roku. Według spisu z 1874 roku gmina żydowska liczyła 146 osób, co stanowiło około 2% ogółu mieszkańców. Większość jej członków zajmowała się handlem. W drugiej połowie XIX wieku większość Żydów wyemigrowała do Berlina i do zachodnich krajów Niemiec w poszukiwaniu lepszych warunków życia. Pierwszy cmentarz żydowski został założony w Lidzbarku przy ulicy Leśnej, drugi przy dzisiejszej ulicy Grunwaldzkiej, a synagogę wzniesiono przy ulicy Kajki¹⁰⁰.

Umiarkowany – na tle innych miast warmińskich i pruskich – wzrost demograficzny wynikał przede wszystkim z niskiego tempa rozwoju przemysłu. Do drugiej połowy XIX wieku lidzbarskie zakłady przemysłowe ukierunkowane były przede wszystkim na obsługę rolnictwa. Podłączenie miasta do linii kolejowej w 1899 roku przyniosło ożywienie w rozwoju przemysłu rolno-spożywczego i maszynowego. Od początku XX stulecia coraz większy wpływ na aktywność zawodową mieszkańców zaczęła wywierać funkcja uzdrowiskowa miasta¹⁰¹. Turyści przyjeżdżający do Lidzbarka mieli do dyspozycji hotele, pensjonaty i modne restauracje, trasy spacerowe, punkty widokowe, plażę miejską z kąpieliskiem nad Łyną¹⁰². Dzięki zaangażowaniu mieszkańców działających w Towarzystwie Upiększania Miasta poddawano renowacji zabytkową substancję miejską, podobnie dbano o stan zalesienia wzgórz wokół miasta¹⁰³.

IV. HISTORIA

I ROZWÓJ PRZESTRZENNY MIASTA W LATACH 1919–1945

1. ADMINISTRACYJNO-POLITYCZNE I GOSPODARCZE WARUNKI ROZWOJU MIASTA

Na mocy traktatu pokojowego zawartego w Wersalu 28 czerwca 1919 roku Prusy Wschodnie wraz z Lidzbarkiem Warmińskim zostały częścią Republiki Weimarskiej, utworzonej po abdykacji cesarza Wilhelma II. Wygrana Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei (NSDAP) – niemieckiej partii faszystowskiej w wyborach do Reichstagu w 1933 roku i wybór na kanc-

lerza Adolfa Hitlera doprowadziły do przekształcenia republiki w autorytarną Trzecią Rzeszę. W okresie Republiki Weimarskiej rządy w mieście i powiecie sprawowała konserwatywno-katolicka partia Centrum, a od 1933 roku pełnię władzy nad miastem i powiatem lidzbarskim przejęła partia faszystowska. Narastająca po 1933 roku wrogość narodowosocjalistycznego państwa wobec Kościoła katolickiego budziła sprzeciw kleru i części mieszkańców Lidzbarka. W czasie procesji w święto Bożego Ciała 27 maja 1937 roku doszło w mieście do rozruchów, spowodowanych podjętą przez policjantów i żandarmów próbą przejścia chorągwi niesionych przez wiernych. W ramach represji skazano na kary więzienia czterech duchownych, w tym proboszcza Alfonsa Buchholza, i siedem osób świeckich. Poza tym władze prowincji wykorzystywały tę sprawę do wprowadzenia na terenie diecezji warmińskiej zakazu działalności stowarzyszeń katolickich¹⁰⁴.

W latach 1919–1945 Lidzbark pełnił funkcję lokalnego centrum administracyjnego. Poza organami władzy komunalnej w mieście rezydowały władze powiatu oraz kilka instytucji państwowych: poczta, Pruski Urząd Katastralny, który od 1938 roku mieścił się w budynku starej poczty (przy obecnej ul. Józefa Poniatowskiego), Urząd Finansowy (przy obecnej ul. Warmińskiej 8), Sąd Obwodowy na Przedzamczu oraz filia Banku Rzeszy. W związku z budową na terenie Warmii w latach 1928–1937 systemu fortyfikacji określanych jako Trójkąt Lidzbarski (niem. *Heilsberger Dreieck*) utworzono w mieście w 1935 roku garnizon, w skład którego wchodziły batalion piechoty i batalion artylerii. Obecność wojska oraz budowa niezbędnej infrastruktury mieszkalnej i komunikacyjnej dawały ważny impuls do rozwoju Lidzbarka¹⁰⁵.

W pierwszym dziesięcioleciu po zakończeniu Wielkiej Wojny Lidzbark – podobnie jak i cały kraj – przeżywał głęboki kryzys gospodarczy, którego efektem były między innymi bezrobocie i galopująca inflacja. Dopiero od lat trzydziestych zaznaczył się w gospodarce miejskiej korzystny trend, wywołany głównie wspieraną przez państwo poprawą kondycji wschodniopruskiego rolnictwa¹⁰⁶. W Lidzbarku tradycyjnie dobrze rozwijały się zakłady przemysłu spożywczego, młyny zbożowe, olejarnia, browar i mleczarnia. Na potrzeby rolnictwa ukierunkowana była także produkcja fabryki maszyn i odlewni. Z zasobów najbliższej okolicy korzystały zakłady przemysłu budowlanego (cegielnie, betoniarnia) oraz tartaki i fabryka obróbki drewna¹⁰⁷.

Lidzbark wyróżniał się wśród miast warmińskich dobrą infrastrukturą dostosowaną do potrzeb turystyki i wypoczynku. Na gości czekały trzy hotele, schronisko młodzieżowe na Górze Okartowej oraz liczne restauracje, piwiarnie i kawiarnie. Największą atrakcją turystyczną miasta był zamek biskupi oraz otocze-

⁹⁹ G. Jasiński, *Protestanci w Lidzbarku Warmińskim*, [w:] *Historia Lidzbarka*, t. 1 (jak przyp. 30), s. 556–559; M. Jodkowski, *Budownictwo kościoła ewangelickiego na obszarach historycznej Warmii w dobie sekularyzacji (1772–1840)*, „Studia Nauk Teologicznych” 9 (2014), s. 216–217, 219.

¹⁰⁰ Archiwum Państwowe w Olsztynie, Starostwo Powiatowe w Lidzbarku Warmińskim, sygn. 13/6, 76, s. 80v, 235; Z. Kudrzycki, *Pod skrzydłami* (jak przyp. 90), tab. 8, s. 418, 408–409; I. Lewandowska, *Spółeczność żydowska na ziemiach pruskich (Warmii i Mazur) na przestrzeni dziejów. Zarys problematyki*, [w:] *Żydzi wschodniej Polski*. Seria V: *W kregu judaizmu*, red. J. Ławski, I. E. Rusek, Białystok 2017, s. 356; J. Salm, E. Borodij, *Rozwój przestrzenny* (jak przyp. 90), s. 379.

¹⁰¹ Z. Kudrzycki, *Pod skrzydłami* (jak przyp. 90), s. 403–405.

¹⁰² Ibidem, s. 404–405; J. Salm, E. Borodij, *Rozwój przestrzenny* (jak przyp. 90), s. 370.

¹⁰³ J. Salm, E. Borodij, *Rozwój przestrzenny* (jak przyp. 90), s. 370–371.

¹⁰⁴ P. H. Doroszewski, *W Republice Weimarskiej i III Rzeszy*, [w:] *Historia Lidzbarka*, t. 1 (jak przyp. 30), s. 457–459, 478–492; T. Grygier, *Diecezja warmińska w latach 1933–1944 w świetle raportów władz nazistowskich Prus Wschodnich*, „Studia Warmińskie” 12 (1975), s. 159.

¹⁰⁵ B. M. Rosenberg, *Ermländische Garnisonstädte*, „Unsere ermländische Heimar” 2 (1957), s. 5–6; P. H. Doroszewski, *W Republice Weimarskiej* (jak przyp. 104), s. 442–443.

¹⁰⁶ St. Achremczyk, *Historia Warmii i Mazur. Od pradziejów do 1945 roku*, Olsztyn 1992, s. 256–258; idem, *Historia Warmii i Mazur*, t. 2, Olsztyn 2011, s. 980.

¹⁰⁷ P. H. Doroszewski, *W Republice Weimarskiej* (jak przyp. 104), s. 452–453.

nie przyrodnicze, w tym malownicza dolina Symsarny¹⁰⁸. W roku 1926 Karl Hauke rozpoczął na zlecenie rządu pruskiego restaurację zamku. Prace budowlane i konserwatorskie prowadzono do początku lat czterdziestych, ale już w poprzedniej dekadzie w pomieszczeniach zamkowych urządzono muzeum, do którego przeniesiono z Braniewa zbiory Warmińskiego Towarzystwa Historycznego (niem. *Historischer Verein für Ermland*)¹⁰⁹.

W okresie międzywojennym zaludnienie Lidzbarka zwiększyło się o trzy czwarte. W 1919 roku miasto liczyło 6824, a w 1939 roku 11 787 mieszkańców. Przejęcie władzy przez nazistów spowodowało wzrost antysemityzmu, chociaż miejscowa społeczność żydowska była nieliczna – w 1933 roku mieszkało w Lidzbarku już tylko 34 Żydów. W czasie pogromu w nocy z 9 na 10 listopada 1938 roku bojówki hitlerowskie podpaliły synagogę przy obecnej ul. Kajki (niem. *Fleischerstrasse*), zdemolowały mieszkania i zamordowały żydowskie małżeństwo. Miesiąc po tych wydarzeniach władze prowincji nakazały likwidację wszystkich żydowskich przedsiębiorstw przemysłowych i handlowych. Represje zmusiły większość żydowskich mieszkańców do emigracji. W 1939 roku mieszkało w mieście już tylko dziesięć osób wyznania mojżeszowego¹¹⁰.

Wybuch drugiej wojny światowej zatrzymał rozwój miasta. Infrastruktura komunalna oraz zasoby gospodarcze podporządkowane zostały celom wojennym. Państwo przejęło zamek, w którego piwnicach urządzono więzienie dla jeńców wojennych. W 1943 roku wysiedlone zostały siostry katarzynki, a w budynkach klasztornych zakwaterowano ludność ewakuowaną z bombardowanego Berlina. W trakcie ofensywy przeciw Trzeciej Rzeszy 30 stycznia 1945 roku do Lidzbarka dotarły oddziały Armii Czerwonej, które w ciągu następnego dnia zajęły całe miasto i okolicę. 5 lutego po odparciu niemieckiego kontrataku Lidzbark ostatecznie znalazł się pod władzą wojsk sowieckich. Wojska niemieckie nie stawiały większego oporu, lecz w wyniku ostrzału artyleryjskiego znacznie ucierpiała zabudowa. Rabunki i podpalenia dokonywane już po wkroczeniu wojsk sowieckich dopełniły dzieła zniszczenia. Według szacunków z jesieni 1945 roku zniszczeniu uległo około 35%–40% budynków, a dwie trzecie ocalałej zabudowy wymagało remontów. Statystyka nie oddaje jednak w pełni skali dewastacji zabytkowego miasta, która dotknęła przede wszystkim średniowieczne centrum. Zniszczone zostały budynki przy pierzejach rynkowych oraz przy reprezentacyjnych ulicach Powstańców Warszawy i Adama Mickiewicza¹¹¹.

2. ROZWÓJ PRZESTRZENNY

Priorytetem rozwoju przestrzennego Lidzbarka po 1918 roku było zaspokojenie potrzeb mieszkaniowych, które narosły w wyniku wstrzymania inwestycji budowlanych w czasie wojny.

Cel ten realizowano w dwojaki sposób. Z jednej strony zagęszczano zabudowę w przestrzeni przedmiejskiej, głównie przez wznoszenie małych osiedli mieszkaniowych. Z drugiej zaś strony, zgodnie z tendencjami ówczesnej urbanistyki, propagującej traktowanie miasta i terenów wiejskich jako spójnej przestrzeni użytkowej, budowano na rubieży miasta i na obszarach świeżo przyłączonych satelickie osiedla mieszkaniowe. Można przypuszczać, że międzywojenne władze miejskie planujące rozwój urbanistyczny Lidzbarka знаły zalecenia sformułowane w 1918 roku przez architekta Gustava Wolfa¹¹². Dotyczyły one przestrzegania linii zabudowy historycznych traktów komunikacyjnych, wytyczenia przed dworcem kolejowym placu, który byłby swoistym przedsięwzięciem prowadzącym do miasta, właściwego usytuowania zakładów przemysłowych w sąsiedztwie dworca, aby dymy z fabrycznych kominów nie szkodziły pobliskiemu osiedlu mieszkaniowemu, oraz lokalizacji budynków użyteczności publicznej przy węzłowych punktach komunikacyjnych. Poza tym Wolf zalecał zróżnicowanie wysokości i zagęszczenia zabudowy, stawianie budynków trzykondygnacyjnych jedynie przy pierzejach rynkowych i przy obecnej ul. Powstańców Warszawy, następnie stopniowanie wysokości i gęstości zabudowy wraz z rosnącym oddaleniem od centrum – od domów dwukondygnacyjnych do parterowych. Zgodnie z duchem epoki Wolf rekomendował także uwzględnienie w planowaniu przestrzennym pasa zieleni oraz terenów wiejskich, a w związku z tym postulował przyłączenie do miasta wsi *Neuhof* (obecne ulice Wiejska i Pilnik) z przeznaczeniem na budowę osiedla domków wiejskich. Obecny stan wiedzy o budownictwie miejskim Lidzbarka nie pozwala na wyjaśnienie, w jakim stopniu jego ekspertyza legła u podstaw decyzji dotyczących poszczególnych inwestycji budowlanych¹¹³.

Do większych przedsięwzięć modernizacyjnych na obszarze średniowiecznego miasta należała rozbórka bud i małych domów (koło 1930 roku) w zaulku przy północnym odcinku murów miejskich, w rejonie obecnej ul. Hożej (niem. *Vordere- und Hintere Neustadt*). Likwidację tej zabudowy z fatalnymi warunkami mieszkaniowymi postulował G. Wolf. Jego inspiracji należy także przypisać utworzenie dzielnicy dworcowej między dworcem kolejowym a obecnymi ulicami Józefa Poniatowskiego i Lipową. Plan przestrzenny nowej dzielnicy nie uwzględnił jednak wyrażonego przez niego postulatu budowy nowej ulicy prowadzącej prosto od dworca do ulicy Wiślanej (niem. *Wegnerdamm*), która zapewniałaby najkrótsze połączenie między starym miastem a stacją kolejową¹¹⁴. Obecna ul. Aleksandra Świętochowskiego (niem. *Hindenburgstraße*) pełniła funkcje głównej arterii komunikacyjnej nowej dzielnicy, wznoszono przy niej reprezentacyjne budynki publiczne (nowa siedziba poczty, budynek Banku Rzeszy) i prywatne¹¹⁵.

Efekty realizacji spójnej koncepcji przestrzennej można również dostrzec na pagórkowatym terenie, rozciągającym się na południe od zamku, którego znaczną część w przeszłości zaj-

¹⁰⁸ Ibidem, s. 443–450; *Einwohnerbuch (Adressbuch) für Stadt und Kreis Heilsberg Ausgabe 1938*, Heilsberg 1938, s. XI.

¹⁰⁹ K. Hauke, W. Thimm, *Schloß Heilsberg* (jak przyp. 73), s. 19–40.

¹¹⁰ S. Szczepański, *Żydowskie domy modlitwy oraz cmentarze na Warmii i Mazurach – stan obecny (na tle dziejów Żydów w Prusach Wschodnich i Zachodnich)*, „Rocznik Ziemi Zachodnich” 1 (2017), s. 57–58.

¹¹¹ M. Golon, *Lidzbark Warmiński 1945–1950. Pierwsze lata w nowej Polsce*, [w:] *Historia Lidzbarka Warmińskiego*, t. 2, cz. 1, red. K. Mikulski, E. Borodij, Lidzbark Warmiński 2011, s. 148; P. H. Doroszewski, *W Republice Weimarskiej* (jak przyp. 104), s. 496.

¹¹² G. Wolf, *Führer* (jak przyp. 63), s. 26–27.

¹¹³ J. Salm, E. Borodij, *Rozwój przestrzenny* (jak przyp. 90), s. 373, wyrażają pogląd, że przeważającą część dezyderatów G. Wolfa udało się zrealizować.

¹¹⁴ G. Wolf, *Führer* (jak przyp. 63), s. 26.

¹¹⁵ J. Salm, E. Borodij, *Rozwój przestrzenny* (jak przyp. 90), s. 374; P. H. Doroszewski, *W Republice Weimarskiej* (jak przyp. 104), s. 441.

mowały folwark zamkowy i ogrody biskupie. W jego zagospodarowaniu wiodącą rolę przypisano funkcjom użyteczności publicznej. W latach 1925–1927 na wzgórzu sąsiadującym z oranżerią urządzono nowy cmentarz. Na przylegającym do niego terenie zbudowano w latach 1931–1933 szkołę średnią dla dziewcząt (obecnie ul. Ignacego Krasickiego 4). Funkcje pedagogiczne odegrały także istotną rolę w zagospodarowaniu przylegającej do cmentarza od strony wschodniej Góry Okartowej (niem. *Eckertsberg*), gdzie około 1930 roku oddano do użytku Katolicką Szkołę Ludową dla Chłopców i Dziewcząt (obecnie ul. Szkolna 2). W jej pobliżu wzniesiono w 1932 roku sierociniec św. Józefa (ul. Mazurska 2), który wcześniej mieścił się na zamku¹¹⁶.

W latach dwudziestych XX wieku zrealizowano na przedmieściach kilka projektów małych osiedli mieszkaniowych. Pod ich budowę wybierano tereny w sąsiedztwie starszej zabudowy oraz niezagospodarowane jeszcze rubieże miasta, w atrakcyjnym otoczeniu przyrodniczym. Do pierwszej grupy można zaliczyć małe osiedle domów wielorodzinnych (dwukondygnacyjnych) w zachodniej części miasta, na styku obecnych ulic Mikołaja Kopernika i Kresowej, oraz zespół podobnych budynków przeznaczonych dla członków gminy ewangelickiej, wzniesionych w latach 1926–1927 na przedmieściu Za Bramą Wysoką, między obecnymi ulicami Józefa Poniatowskiego i Wodną. Odmienny charakter miały zespoły domów jednorodzinnych i wielorodzinnych z ogrodami na północno-wschodniej rubieży miasta (obecne ulice Warszawska, Tadeusza Kościuszki i Jarosława Dąbrowskiego), które stylizowane były na zabudowę wiejską i przedmiejską¹¹⁷. Zróżnicowanie nowej zabudowy dobrze wyraża raport przedstawiony przez władze miejskie w 1925 roku, w świetle którego od 1918 roku wybudowano w Lidzbarku 14 domów jednorodzinnych i 35 budynków wielorodzinnych. Do 1929 roku oddano do użytku 150 mieszkań¹¹⁸.

Rosnące w latach trzydziestych XX wieku wsparcie finansowe ze strony państwa umożliwiło intensyfikację modernizacji infrastruktury miejskiej oraz rozwój budownictwa mieszkaniowego, głównie w formie satelitarnych kolonii domów jedno- lub wielorodzinnych wznoszonych na obrzeżach miast i dawnych terenach wiejskich. Poprawie warunków przestrzennych dla realizacji nowych inwestycji służyło przyłączenie do miasta w 1928 roku wsi i folwarku Pilnik (niem. *Neuhof*). Wzdłuż ulicy Wiejskiej, łączącej miasto z nowo przyłączonymi terenami, rozwijało się budownictwo: wyrósł szereg domów jednorodzinnych z ogrodami. W 1929 roku przyłączono do Lidzbarka tereny leśne na zachód od Pilnika, określane jako *Hundegehege*, oraz jeziora Blanki i Symsar położone na południe od miasta. W 1938 roku obszar miejski wynosił 3946,39 ha, z czego na zabudowę przypadały 248,31 ha, natomiast 2628,22 ha na grunty rolne i na lasy¹¹⁹.

Istotnym czynnikiem stymulującym rozwój budownictwa mieszkaniowego w latach trzydziestych XX wieku był garnizon

wojskowy. W 1935 roku w zachodniej części miasta, przy ulicy Orneckiej, powstały dwa kompleksy koszarowe dla batalionów piechoty i artylerii. Bliżej centrum, na wysokości ulicy Olsztyńskiej znajdowały się koszary piechoty zwane *Mackensen-Kasernen*. Półtora kilometra dalej na zachód zbudowano koszary artyleryjskie. Przy obu koszarach wzniesiono osiedla składające się z wielorodzinnych domów w stylu architektury faszystowskiej. Ogółem w latach 1936–1938 wybudowano około 300 mieszkań dla wojskowych i obsługi koszar. W latach 1936–1938 powstały osiedla domów jednorodzinnych na przeciwległej, wschodniej rubieży miasta, przy drodze wyjazdowej do Bartoszyca oraz przy szosie do Ornety. W latach trzydziestych zaczęto także budowę kolonii domów jednorodzinnych przy obecnej ulicy Pionierów, na południowo-wschodnich rubieżach, w malowniczym krajobrazie przyrodniczym doliny Symsarny¹²⁰.

Intensywnemu rozwojowi budownictwa mieszkaniowego towarzyszyła w latach trzydziestych XX wieku rozbudowa infrastruktury komunalnej oraz inwestycje służące całemu krajowi. Do tych ostatnich zaliczyć należy postawienie w 1930 roku nowoczesnego nadajnika radiowego dla Prus Wschodnich, usytuowanego około dwóch kilometrów na północ od miasta, przy szosie do Górowa Iławeckiego (*Landsberg*). Wizytówką miasta stała się, służąca komunikacji tranzytowej, obwodnica na trasie Olsztyn–Górowo Iławeckie. Z jej budową wiązało się wzniesienie nowoczesnego mostu żelbetonowego na Łynie. Poprawie warunków życia w mieście służyła rozbudowa dworca kolejowego i szpitala powiatowego przy ulicy Bartoszyckiej (w 1939 roku dysponował 95 łózkami), uruchomienie nowego wodociągu oraz urządzenie trzech boisk sportowych¹²¹.

V. OKRES PO II WOJNIE ŚWIATOWEJ DO POCZĄTKU XXI WIEKU

Na początku kwietnia 1945 roku do Lidzbarka przybyli pierwsi reprezentanci polskiej administracji, którzy w ciągu następnych kilku miesięcy stopniowo przejmowali z rąk rosyjskiej komendatury wojskowej władzę nad miastem. Uchwała Rządu Tymczasowego Rzeczypospolitej Polskiej z marca 1945 roku zachowała dawny podział administracyjny Prus Wschodnich, dzięki czemu Lidzbark pozostał miastem powiatowym. W sierpniu 1945 r. starosta stojący na czele powiatu mianował pierwszego polskiego burmistrza. W warunkach ustrojowych Polski powojennej a od 1952 r. Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej samorząd miejski, mimo formalnego wyboru przez mieszkańców kolegialnych organów władzy został podporządkowany władzom państwowym i partii komunistycznej. Dopiero upadek realnego socjalizmu w 1989 roku umożliwił wprowadzenie w 1990 roku demokratycznych wyborów władz samorządowych. Oprócz władz miejskich i powiatowych w Lidzbarku ulokowano także powiatowe (obecnie rejonowe) organy sądu i prokuratury.

¹¹⁶ J. Salm, E. Borodij, *Rozwój przestrzenny* (jak przyp. 90), s. 375–377; A. Kopiczko, *Dzieje parafii rzymskokatolickiej* (jak przyp. 94), s. 534.

¹¹⁷ J. Salm, E. Borodij, *Rozwój przestrzenny* (jak przyp. 90), s. 373–374.

¹¹⁸ *Ostpreussisches Städtehandbuch. Regierungsbezirke Königsberg, Gumbinnen, Allenstein und Westpreussen*, Bartenstein 1926, s. 91.

¹¹⁹ J. Salm, E. Borodij, *Rozwój przestrzenny* (jak przyp. 90), s. 365; *Einwohnerbuch* (jak przyp. 108), s. XI.

¹²⁰ J. Salm, E. Borodij, *Rozwój przestrzenny* (jak przyp. 90), s. 378; *Einwohnerbuch* (jak przyp. 108), s. X.

¹²¹ Archiwum Państwowe w Olsztynie, Starostwo Powiatowe w Lidzbarku Warmińskim, sygn. 13, nr 29, s. 11; J. Salm, E. Borodij, *Rozwój przestrzenny* (jak przyp. 90), s. 377; P.H. Doroszewski, *W Republice Weimarskiej* (jak przyp. 104), s. 450, 455; *Einwohnerbuch* (jak przyp. 108), s. IX–XII.

Funkcje centralne miasta wzmocniła powołanie na początku lat 50tych garnizonu wojskowego, który zajął dawne koszary przy ulicy Orneckiej¹²².

Skutkiem klęski Trzeciej Rzeszy i przyłączenia Warmii do rządzonego przez komunistów państwa polskiego była radykalna wymiana mieszkańców miasta. Część niemieckiej ludności uciekła w końcu 1944 i na początku 1945 roku przed zbliżającym się frontem, a ci którzy przeżyli wkroczenie Armii Czerwonej zostali w latach 1945–1948 wysiedleni do radzieckiej strefy okupacyjnej w Niemczech. Jedynie nieliczna grupa ludności autochtonicznej (Warmiaków i Mazurów), przeszła pozytywną weryfikację i otrzymała polskie obywatelstwo. Według statystyk z lat 50tych XX w. osoby te stanowiły około 3,5% ogółu mieszkańców. Miejsce niemieckich mieszczan zajęli osadnicy polscy, którzy stanowili pod względem pochodzenia terytorialnego grupę zróżnicowaną. Część z nich została wysiedlona z obszarów należących przed 1939 rokiem do Polski, a w 1945 roku przyłączonych do Związku Radzieckiego, głównie z regionu wileńskiego oraz z Wołynia. Drugą grupę polskich mieszkańców stanowili przybysze z Polski centralnej, z Mazowsza oraz Wielkopolski i Małopolski. W 1947 roku osiedlono w Lidzbarku grupę ludności ukraińskiej, która została wysiedlona z terenów południowo-wschodniej Polski w czasie walk przeciw Ukraińskiej Powstańczej Armii. Na początku 1946 roku zarejestrowano w Lidzbarku 2863 mieszkańców, wśród których zdecydowaną większość – aż 2216 osób – stanowili Polacy. W ciągu następnych czterech lat liczba mieszkańców zwiększyła się trzykrotnie, do 7332 osób w 1950 roku. Dziesięć lat później zaludnienie Lidzbarka osiągnęło poziom sprzed wybuchu II Wojny Światowej. Dynamiczny rozwój demograficzny utrzymywał się do lat 90tych XX w. W 1997 roku liczba ludności Lidzbarka osiągnęła wartość maksymalną 17 883 osób. W ciągu ostatnich dwudziestu lat zaznacza się, podobnie jak i w innych małych miastach regionu, ujemny bilans demograficzny. W 2024 r. miasto liczyło 14 366 mieszkańców¹²³.

Zniszczenia wojenne oraz wywóz elementów infrastruktury komunalnej i wyposażenia zakładów przemysłowych do Związku Radzieckiego znacznie utrudniały odbudowę gospodarki miejskiej. Na bazie ocalałej infrastruktury przedwojennej stopniowo rozwijały się zakłady przemysłu spożywczego: młyn, olejarnia, mleczarnia i browar oraz przemysł drzewny i poligraficzny. Tradycyjnie ważną rolę w gospodarce miejskiej odgrywało rolnictwo, z którego w latach 40tych XX w. utrzymywało się około 15% mieszkańców. Od połowy lat 50tych do lat 80tych XX w. zaznacza się wyraźny wzrost liczby zakładów przemysłowych. W większości były to przedsiębiorstwa małe, zatrudniające nie-

co ponad 100 pracowników. Wielkością i skalą produkcji wyróżniały się zakłady mleczarskie wraz z proszkownią mleka, które pod koniec lat 70-tych zatrudniały pół tysiąca pracowników oraz zakłady dziewiarskie, w których pracowało ponad 200 osób. Wprowadzenie po 1990 roku gospodarki wolnorynkowej doprowadziło do upadku części zakładów przemysłowych. Transformację przetrwały zakłady mleczarskie, które utrzymały status największego pracodawcy oraz większość firm z branży budowlanej i spożywczej, zajmujących się przetwórstwem drewna i artykułów rolniczych pozyskiwanych w regionie¹²⁴.

Od lat 70tych XX w. stopniowo wzrastało znaczenie usług turystycznych w gospodarce miejskiej. Wykorzystanie walorów przyrodniczych i historycznych Lidzbarka utrudniał jednak słaby rozwój infrastruktury hotelowej i gastronomicznej oraz zanieczyszczenie środowiska naturalnego¹²⁵. Korzystny wpływ na podniesienie atrakcyjności turystycznej Lidzbarka wywarły zamknięcie części przestarzałych zakładów przemysłowych oraz podejmowane od lat 90tych XX w. działania na rzecz modernizacji oczyszczalni ścieków i ograniczenia emisji zanieczyszczeń przemysłowych i komunalnych. Wzmocnieniu pozycji miasta na rynku turystycznym służyły realizowane w dwóch pierwszych dziesięcioleciach XXI w. projekty stworzenia uzdrowiska oraz włączenia Lidzbarka do sieci Miast Dobrego Życia (Cittaslow)¹²⁶.

W pierwszych latach powojennych nie podjęto żadnych działań w celu odbudowy miasta i ochrony historycznej zabudowy. Przeciągały się nawet prace przy wywozie gruzu i rozbiórce uszkodzonych domów. Ponieważ nowi mieszkańcy nie posiadali środków na remonty w ruinę popadały także budynki, które przetrwały wojnę. Dewastację miasta pogłębiały także rabunki dokonywane przez szabrowników oraz wspierana przez władze państwowe i lokalne akcja pozyskiwania cegły na odbudowę Warszawy. Dopiero w 1955 większego tempa nabrały prace przy odgruzowywaniu i rozbiórce uszkodzonych oraz zaniedbanych domów. Uporządkowanie centrum miasta dawało nadzieję na jego odbudowę w formie odpowiadającej tradycji historycznej. W 1959 roku Marian Biskup opowiedział się w studium historyczno-urbanistycznym do planu zagospodarowania przestrzennego za zachowaniem historycznego układu przestrzennego i podkreślił, że „nie zależy wprowadzać zabudowy typowej, która zniszczy zabytkowy układ działek własnościowych”¹²⁷. Niestety głos ten nie został wysłuchany przez władze polityczne. Pierwszy blok mieszkaniowy na terenie starego miasta wzniesiono już w 1956 roku (przy ulicy Jana Kasprowicza), natomiast na prze-

¹²² M. Golon, *Lidzbark Warmiński 1945–1950* (jak przyp. 111), s. 15, 35–37; idem, *Lidzbark Warmiński w latach 1957–1975*, [w:] *Historia Lidzbarka Warmińskiego*, t. 2, cz. 1 (jak przyp. 111), s. 492–493 *Lidzbark Warmiński w latach 1990–2011 (kalendarium)*, [w:] *Historia Lidzbarka Warmińskiego*, t. 2, cz. 2, red. K. Mikułski, E. Borodij, Lidzbark Warmiński 2011, s. 262.

¹²³ M. Golon, *Lidzbark Warmiński 1945–1950* (jak przyp. 111), s. 123–125; idem, *Lidzbark Warmiński w latach 1950–1956*, [w:] *Historia Lidzbarka Warmińskiego* t. 2, cz. 1 (jak przyp. 111), s. 291–292; idem, *Lidzbark Warmiński w latach 1957–1975* (jak przyp. 122), s. 560; R. Gross, *Lidzbark Warmiński w latach 1976–1990*, [w:] *Historia Lidzbarka Warmińskiego*, t. 2, cz. 2 (jak przyp. 122), s. 158; Główny Urząd Statystyczny: <https://bdl.stat.gov.pl/bdl/dane/teryt/tablica>.

¹²⁴ M. Golon, *Lidzbark Warmiński 1945–1950* (jak przyp. 111), s. 155–160; idem, *Lidzbark Warmiński w latach 1950–1956* (jak przyp. 111), s. 261–268; idem, *Lidzbark Warmiński w latach 1957–1975* (jak przyp. 122), s. 511–516; R. Gross, *Lidzbark Warmiński* (jak przyp. 123), s. 111–120.

¹²⁵ R. Gross, *Lidzbark Warmiński* (jak przyp. 123), s. 120.

¹²⁶ J. Wiśniowski, *Programy rewitalizacji w rozwoju miast. Przykład Lidzbarka Warmińskiego* [w:] *Alternatywne modele rozwoju miast. Sieć miast cittaslow*, red. E. Strzelecka, Łódź 2017, s. 240–250; I. Treutle, *Budowanie potencjału turystycznego Lidzbarka Warmińskiego w ramach sieci Cittaslow*, [w:] ibidem, s. 251–261.

¹²⁷ A. Rzepołuch, *Lidzbark Warmiński*, Warszawa 1989, s. 25, przyp. 8, s. 56; postulat odbudowy staromiejskiej zabudowy pominięty został w drukowanej wersji studium historyczno-urbanistycznego z 1961 roku, M. Biskup, *Rozwój przestrzenny* (jak przyp. 14) s. 496.

lomie lat 50tych i 60tych XX w. władze miejskie zdecydowały o kompleksowej zabudowie blokami mieszkalnymi zniszczonych pierzei przy rynku i przy ulicach starego miasta, bez poszanowania historycznej struktury parcel i stylu dawnej zabudowy. Projekt ten zrealizowano w latach 60tych XX w. Poza tym w ramach modernistycznej odbudowy miasta wyburzono w latach 60tych historyczną zabudowę z XVIII w. w okolicach Placu Młyńskiego i przy ulicy Klasztornej oraz część XIX-wiecznej zabudowy przy ulicy Wysokiej Bramy¹²⁸.

Rozwój przestrzenny Lidzbarka do końca lat 70tych XX w. nie wykroczył poza obszar objęty zabudową przed 1945 rokiem. Nowe bloki mieszkaniowe wznoszono głównie w zachodniej i północnej części miasta, ich lokalizacja nawiązywała więc do kierunków rozwoju urbanistycznego wyznaczonych w okresie międzywojennym. W latach 60tych XX w. pod budownictwo wielorodzinne wykorzystywano wolne tereny na przedmieściu za Bramą Wysoką, gdzie w rejonie ulic Marcina Kromera, Księcia Józefa Poniatowskiego i Szwoleżerów powstało Osiedle Kromera¹²⁹. W następnym dziesięcioleciu wybudowano zespół bloków na terenie między miastem a dworcem kolejowym, tak zwane Osiedle Waryńskiego, przy obecnych ulicach 11 Listopada i Legionów¹³⁰. Pod koniec lat 70tych rozpoczęto budowę kilku bloków na zachodniej rubieży miasta, przy ulicy Orneckiej. W tym czasie między ulicami Ornecką i Gdańską wyznaczono teren pod budownictwo jednorodzinne¹³¹.

¹²⁸ M. Golon, *Lidzbark Warmiński w latach 1950–1956* (jak przyp. 123), s. 264; idem, *Lidzbark Warmiński w latach 1957–1975* (jak przyp. 122), s. 518–519.

¹²⁹ M. Golon, *Lidzbark Warmiński w latach 1957–1975* (jak przyp. 122), s. 522–527.

¹³⁰ R. Gross, *Lidzbark Warmiński* (jak przyp. 123), s. 121–122; idem, *Rok 1989 w lokalnej perspektywie. Przykład Lidzbarka Warmińskiego*, „Echa Przeszłości” 20,2 (2019), s. 350.

¹³¹ M. Golon, *Lidzbark Warmiński w latach 1957–1975* (jak przyp. 122), s. 527; R. Gross, *Lidzbark Warmiński* (jak przyp. 123) s. 126.

Od końca lat 70tych największe inwestycje w zakresie budownictwa mieszkaniowego koncentrowały się na wschodnich i północno-wschodnich rubieżach miasta, gdzie w okresie międzywojennym na terenach wznoszących się nad doliną Łyny rozwijało się budownictwo jednorodzinne. W 1979 roku rozpoczęto budowę bloków mieszkaniowych na terenie po południowej stronie ulicy Bartoszyckiej (obecne osiedle Grabowskiego). W połowie lat 80tych ruszyła budowa osiedla mieszkaniowego na terenie po północnej stronie Łyny, obecnie noszącego nazwę Osiedla Kopernika. Równolegle kontynuowano wypełnianie przestrzeni przedmieścia zachodniego pojedynczymi budynkami wielorodzinnymi (ulice: Nowa, Kresowa, Wiejska). W połowie lat 80tych XX w. pod rozwój budownictwa jednorodzinnego przeznaczono tereny położone na południu miasta, przy ulicy Żytniej¹³².

Za swoisty paradoks można uznać fakt, że gdy przy końcu lat 50tych zaczęto zabudowywać przestrzeń starego miasta modernistycznymi blokami, bez poszanowania tradycji historycznej, kilkaset metrów dalej, na drugim brzegu Łyny od kilku lat prowadzono już prace konserwatorskie na zamku biskupów warmińskich. Przyspieszenie prac remontowo-konserwatorskich nastąpiło po przekazaniu w 1959 roku przez władze państwowe zarządu nad zamkiem Stowarzyszeniu Społeczno-Kulturalnemu „Pojezierze”. Od 1964 roku opiekę nad zamkiem sprawują instytucje muzealne, początkowo Muzeum Mazurskie, a obecnie Muzeum Warmii i Mazur. Południowe przedzamcze wraz z dawnym pałacem biskupa Grabowskiego zostało w latach 90-tych przeznaczone na funkcje hotelowo-konferencyjne¹³³.

¹³² R. Gross, *Lidzbark Warmiński* (jak przyp. 123), s. 125–126.

¹³³ A. Rzempoluch, *Lidzbark Warmiński* (jak przyp. 127), s. 24–25. W. Wólkowski, *Zamek biskupów* (jak przyp. 74), s. 152–161.

HISTORY, SPATIAL DEVELOPMENT AND TOWNSPEOPLE

ANNA MALESZKA, ROMAN CZAJA

I. GEOGRAPHICAL AND SETTLEMENT CONDITIONS OF THE TOWN'S FORMATION

Lidzbark Warmiński, (54°07'25,29"N 20°34'54,25"E), once known as Heilsberg, is a town in the northern part of the Warmian–Masurian Voivodeship and north–eastern part of Poland. The “Warmian Pearl”, as it used to be called, for the majority of its history was one of the most significant centres of Warmia, whereas today it is the seat of the Lidzbark Poviāt (an administrative subunit of a voivodeship). The town is located on the confluence of the River Symsarna with the River Łyna (Germ. Alle). It was formed at the intersection of two different geographical macro-regions: The Masurian Lake District, characterised by a highly varied relief and an abundance of lakes, and the much flatter Old Prussian (Sępopolska) Plain punctuated by river valleys¹. Today, the town extends over a number of hills surrounding the original centre which occupied the north side of the meander of the River Łyna, having the castle of the bishops of Ermland (in the Teutonic Order's time, Warmia was known as Ermland, so we usually refer to bishops of Ermland to distinguish them from previous and subsequent epochs) as its companion on the other side of the river. Lidzbark Warmiński belongs to the associations of Polish Cittaslow Towns and Cittaslow International.

The prehistoric past of Lidzbark Warmiński is not easy to reconstruct. The Archaeological Image of Poland (Archeologiczne Zdjęcie Polski, AZP) covered the confluence of the Symsarna and Łyna rivers, but in the area of the later town only isolated relics of material culture dating back to pre-literary times have been found so far². Such a relic is an axe of the Dębowiec type dating to the Bronze Age (1400–1100 BC)³. Earlier traces of settlement, dated back as far as the Palaeolithic, have been found in the surrounding villages and small settlements within a few kilometres of Lidzbark, including, *i.a.*, in Medyny, Kraszewo, Sarnowo, Koniewo, Wielochowo. Traces of settlements

found in Ignalin, Knipach, Koniewo, Kłębowo and Łaniewo date to the Bronze Age⁴. The area of Lidzbark and its surroundings abounds in traces of Iron Age settlements, classified as Lusatian culture. In 1957, archaeological investigations uncovered a burial mound, dated by Łucja Okulicz and Jan Dąbrowski to the Early Iron Age, *i.e.* “Early and Middle La Tène period (400 BC)”⁵, which contained 50 urn burials⁶. The mound is located on a hill on the right side of the Łyna, a few hundred metres from the river and 2 km west of the town⁷. Ceramics of the Lusatian culture have been found in the vicinity of the town, in Kłębowo and Pomorowo⁸.

The first attempt to exploit more extensively the places where Lidzbark Warmiński later developed should, according to our contemporary knowledge, be attributed to the Prussian population, most probably the Warmians living on the edge of the area of *Plut*. It was this history of the place that was to contribute to naming the town (and previously the castle) *Heilsberg*. As Paweł Kawiński reports, “Teutonic Order's stronghold, Lidzbark (Germ. *Heilsberg*), was founded, according to Reinhard Wenskus, not so much on the site of a former Prussian gord, as in most other cases, but on a holy mountain nearby” (holy mountain in German is *Heilige Berg*)⁹. Kawiński points out, also following Wenskus, that in the sources the name *Heilsberg* appears several times¹¹. As to the location of the holy mountain, there is no consensus in the historiography: Robert Klimek, for example, contradicts Wenskus's claim that the mountain is to the south

⁴ Based on <https://mapy.zabytek.gov.pl/nid/>.

⁵ W. Ziemińska-Odojowa, “Sprawozdanie z badań kurhanu odkrytego w Lidzbar-ku Warmińskim”, Jan Dąbrowski, Łucja Okuliczowa, “Rocznik Olsztyński” II (1959) [review], “Komunikaty Mazursko-Warmińskie” 3 (1961), pp. 432–433. Also: <https://mapy.zabytek.gov.pl/nid/>; kurhan, st. 1 <https://zabytek.pl/pl/obiekty/kurhan-390669>.

⁶ Karta Ewidencji Stanowiska Archeologicznego [Archaeological Site Record Card] (hereinafter cited. KESA), J. Kowalski, kwiecień [April] 1987, kurhan [burial mound], st. [site] 1, area no. 16–62 Lidzbark Warmiński (as note 5).

⁷ Ibidem.

⁸ KESA, Epoka brązu, catalogue no 246 and 466.

⁹ P. Kawiński, *Organizacja pogańskiej przestrzeni sakralnej Prusów na tle osadnictwa w okresie plemiennym – przykład Pomezanii, Pogezanii i Warmii*, “Pruthenia: Pismo poświęcone Prusom i ludom bałtyjskim” 6 (2011), p. 116.

¹⁰ Ibidem, p. 116.

¹¹ Ibidem, p. 116–117.

¹ Based on the map of Mesoregions of Poland, <https://www.arcgis.com/home/item.html?id=d363931ceace4148a608cf498b69211a>.

² Based on <https://mapy.zabytek.gov.pl/nid/>.

³ J. Sobieraj, *Początki epoki brązu na Warmii i Mazurach w świetle analiz specjalistycznych*, Olsztyn 2019, pp. 74–75.

of the town and states instead that it may have been Krzyżowa Góra (Cross Mountain)¹², today in the vicinity of the Termy Warmińskie (Warmian Thermae). By contrast, Klimek cites documents of the bishops of Ermland which confirm that in the historical consciousness of the late 14th century and early 15th century there was still a memory of a holy mountain, on the site of which a church or cross was to have been erected in Teutonic Order's times¹³. Therefore, it is the name of the mountain that would give rise to the name of the town.

In contemporary literature on the subject and in popular studies, it is just as often stated that the Prussian gord, which is said to have existed in or around the site of the later Lidzbark, was called *Lecberg* or *Lecburg*. This information is not corroborated by the historical sources¹⁴. There is much to suggest that such a name became widespread in the nineteenth century, while today it functions as a form of so-called general knowledge. In all likelihood, this was a phonemic attempt to write down the Polish name Lidzbark, rather than a name that would have originated in Prussian times¹⁵. In Peter of Dusburg's *Chronicle of the Prussian Land*, the first reference to Lidzbark appears in the context of the occupation of the Warmian, Natangian and Bartian areas by Teutonic Order's troops. As the chronicler reports: "In order to

prevent future dangers and to take away the possibility of the return of the Prussians, the brothers [built] Krzyżbork in the Natangian land near the river called Kaustere, and three castles in the Bratian land: Bartoszyce (*Bartenstein*), Wiesenburg and Reszel (*Rößel*). Some say that they erected Braniewo (*Braunsberg*) and Lidzbark in the Warmian land, and a certain town in the Galindian land, placing many brothers and armed crews in them for their defence"¹⁶. It should be noted that the information about strongholds (castles) and their construction refers here to the activities of the Teutonic Order, and the fact that this was done in places of possible Prussian settlement remains, in the light of this passage, a presumption on the grounds that by doing so the Teutonic Knights were to prevent the possibility of a Prussian return. Archaeologists who conducted research at the Lidzbark castle bailey report that "no cultural layers from before the castle was built (e.g. associated with an earlier castle) or traces of piling of the ground for the walls were encountered"¹⁷. Some form of earlier settlement in the area of the centre of the later Teutonic town may be evidenced at best by the pottery found during the excavations around the medieval town hall (non-existent today), dated by Arkadiusz Koperkiewicz to the period between the turn of the 11th and 12th centuries and the second half of the 13th century¹⁸.

Until the first partition of Poland in 1772, Lidzbark Warmiński was almost continuously a town centrally located in the domain of the bishops of Ermland. As a result of the provisions of the Second Peace of Toruń (1466), the feudal sovereignty over the Bishop of Ermland was taken over by the King of Poland.

II. THE TOWN IN THE MIDDLE AGES AND EARLY MODERNITY, UP TO 1772

1. ORIGINS OF THE TOWN

The castle in Lidzbark Warmiński was built many years before the town. The first castle was built by the Teutonic Knights in 1241¹⁹, that is, at a time when their military and settlement activities were primarily concentrated along the Vistula Lagoon and directed toward the north (1237 saw the foundation of Elbląg, 1238 the capture of Balga stronghold, and 1237–1240 the conquest of *Bruesbergue* settlement²⁰). Therefore, the erection of the castle in Lidzbark should most likely be interpreted as an attempt to secure the southern border of the Order's possessions at the time, which was apparently designed along the line of the Łyna River. Already in the following years, the cas-

¹² R. Klimek, *Miejsca kultu Prusów na Warmii biskupiej*, "Komunikaty Mazursko-Warmińskie" 3, 289 (2015), p. 368.

¹³ Ibidem, p. 368.

¹⁴ On the promotion of the town by, among others, referring to the Prussian settlements *Lecburg* see e.g. L. Markowski, *Local identity as a determining factor of Cittaslow city development based on the example of Lidzbark Warmiński*, "Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu" 63, 8 (2019), p. 85 (doi: 10.15611/pn.2019.8.06). For popular publications that invoke this name see e.g. J. Chłosta, *Słownik Warmii: historyczno-geograficzny*, Olsztyn 2002, p. 203; I. Swenson, *Słownik geograficzno-krajoznawczy Polski*, Warszawa 1998, p. 373. The specialists either do not indicate where they obtained the information about this alleged name, or they quote literature in which the name is not confirmed. No sources for the name *Lecburg* were provided by J. Piskorska, *Lidzbark Warmiński. Inwentarz ruchomych zabytków sztuki kościelnej diecezji warmińskiej według stanu z 1980*, „Studia Warmińskie” XIX (1982), p. 339. A. Naruszewicz-Duchlińska, *Nazwiska mieszkańców Komornictwa Lidzbarskiego (1500–1772 r.)*, Olsztyn 2007, p. 9, refers to research of A. Szorc, *Dominium warmińskie 1243–1772. Przywilej i prawo chełmińskie na tle ustroju Warmii*, Olsztyn 1990, p. 263. That page only contains information that a settlement was mentioned in 1241, which Szorc did not name in any way. Similarly, in his paper, M. Biskup, *Rozwój przestrzenny Lidzbarska Warmińskiego*, "Komunikaty Mazursko-Warmińskie" 4 (1961), p. 483 referred to the name *Lecburg* without confirming it in the sources; Biskup quoted a paragraph from the study by V. Röhrich, *Die Kolonisation des Ermlands*, "Zeitschrift für die Geschichte und Altertumskunde Ermlands" 14 (1903), p. 134. In this work, too, there is information about the foundation of "Haus Heilsberg an der Stelle einer früheren Heidenburg by the Teutonic Order," but without the name *Lecburg* or any other form of it. Doubts about the name (or the existence of a connection between a Prussian stronghold and the castle of Teutonic Order) were also expressed by D. Poliński, *Wood and earth fortresses of the Teutonic Order in the territory of North-Eastern Poland*, "Fasciculi Archaeologiae Historicae" XXVIII (2015), p. 34, note 15.

¹⁵ We found this name in a 17th-century work of Ch. Hartknoch, *Alt- und neues Preußen, oder preußischer Historien zwey Theile*, Frankfurt a.M. 1684, p. 441, which, incidentally, was also applied to Lautenburg. The name was invoked in 19th-century studies, such as *Starożytności polskie: Ku wygodzie czytelnika porządkiem abecadlowym zebrane*, vol. 2, Poznań 1852, p. 638. It is interesting to note at this point that the name *Lecburg* was linked with the Old Prussian language by the editors of the PWN edition of Jan Długosz's chronicle, see *Roczniki: czyli, Kroniki sławnego Królestwa Polskiego*, vol. 7–8, ed. K. Pieradzka, Warszawa 1974, p. 41, note 41.

¹⁶ Piotr z Dusburga, *Kronika ziemi pruskiej*, trans. S. Wyszomirski, ed. J. Wenta, Toruń 2011, p. 59, part III, 26.

¹⁷ R. Sz. Herman, *Nowe spojrzenie na przedzamcze w Lidzbarsku Warmińskim. Wstępne wyniki badań archeologicznych*, [w:] I. B. Kluk, J. Uzar, R. Sz. Herman, G. Dżus, S. Kuźniewski. *Dni dziedzictwa Warmii "Skarby Warmii"* Lidzbark Warmiński 2009, p. 70.

¹⁸ A. Koperkiewicz, *Badania archeologiczne ratusza Lidzbarska Warmińskiego w 700-lecie lokacji miasta*, "Gdańskie Studia Archeologiczne" 4 (2014), p. 86.

¹⁹ M. Jarzebowski, *Die Residenzen der Preussischen Bischöfe bis 1525* (Prussia Sacra 3), Toruń 2007, p. 89.

²⁰ A. Maleszka, *Urbanizacja na obrzeżach łacińskiej Europy Studium komparatywne rozwoju miast i krajobrazów miejskich w Irlandii, Prusach i Inflantach w XII–XIV wieku* (Roczniki TNT 96,1), Toruń 2024, p. 296.

tle was destroyed during hostilities of the first Prussian Uprising (1242–1249). The resulting reconstruction of the castle was within the competence of the new owners of Ermland – the bishops of Ermland. As one of the Prussian dioceses created in 1243, the Bishopric of Ermland gained supreme rights to its territory in 1251–1254 under agreements with the Teutonic Order²¹. The construction of the second castle in Lidzbark was inaugurated by Bishop Anselm in 1260, the same year he founded a cathedral in Braniewo. Misfortune soon fell on this castle as well, as it was demolished during the second Prussian Uprising. The reconstruction of Lidzbark castle took place at the earliest in 1273, after the Prussians had already yielded up²².

The foundation of the town came on the initiative of Bishop Eberhard of Nysa, who cooperated with a group of settlers brought from Silesia. At the dawn of the 14th century, Lidzbark Warmiński, along with neighboring Orneta, became the first towns in the central territory of Ermland²³. Their foundation should be associated with the beginning of rural colonization of the dominion of the bishops of Ermland. The charter of foundation and charter of the Chelmno law (Kulm law) were granted upon the *locator* and prospective burghers of *Heilsberg* on 12 August 1308. In the document, Bishop Eberhard of Ermland conferred upon “Johannes von Köln 140 lans in Lidzbark on both sides of the Łyna River with all the benefits (...) for the foundation of the town under the Chelmno law”²⁴. Compared to other Prussian cities, this was a significant land endowment. The document recorded the following dispositions regarding this great patrimony: Johannes was to allocate six lans for the endowment of the parish, another 20 for pastures used by the townspeople, which were to be exempt from rent, and 113 lans to be distributed between the townspeople and the *locator*-reeve (in Polish *sołtys*, the position held by Johannes). Out of the 113 lans, ten lans free of rent was given to the *locator*-reeve²⁵ and the rest to the townspeople. Burghers’ lans were exempted from rent for two full years, after which the burghers were first required to pay the bishop a half of *wiardunek* (*ferto*, Germ. *Vierdung*) from each lan (which equalled to three *skojecs*), then after another year – one *wiardunek* (six *skojecs*), and finally, after four years from the town foundation, as much as half a mark. This charge belongs to the group of the highest paid by residents of Prussian towns. One lan was set aside for town buildings and burghers’ plots and gardens (*necnon unum pro fundo civitatis, et curiis et ortis*). Thus, a relatively large town was envisaged,

given that one lan converts to 16.5 hectares, while most Prussian towns reached an area of less than one lan²⁶. At the same time, the foundation charter of Lidzbark Warmiński is one of the few documents of its kind that contains information about the target size of the founded town.

2. POLITICAL SYSTEM OF THE TOWN

In the first decades after the foundation of Lidzbark, the most important institution of intraurban authority was the office of the hereditary reeve-judge, who represented the city externally and presided over the municipal council and the municipal court composed of jurors. According to the aforementioned charter, the bishop of Ermland granted this post to Johannes von Köln, who came from Brzeg. The reeve-judge was distinguished among town residents not only by his judicial powers and considerable property, but also his social position, which was similar to that of knighthood due to his obligation to provide military service on horseback. For these reasons, the reeve-judge placed himself above the townspeople and avoided incurring labor and taxes benefiting the entire community. Such an attitude led to conflicts with townspeople, attested in sources for many Prussian towns. In Lidzbark such a dispute broke out in the 1350s. The verdict of the arbitration court, approved by the bishop in 1357, obliged the reeve, together with the other inhabitants, to provide labour and pay taxes intended for the needs of the whole municipality. Furthermore, the council was given the right to redeem from the reeve all the rents from the trading facilities and properties within the town walls that he collected in accordance with the charter²⁷. The process of removing the office of reeve-judge from the town ended in Lidzbark in 1384. The last descendant of Johannes von Köln, priest Johannes Scultetus, sold the emoluments of the office to the municipality for 200 marks. This transaction was approved by the bishop, who transferred the office of reeve-judge to the town council²⁸.

In the Middle Ages, two bodies of communal authority, a council and a court, developed in Lidzbark in accordance with the Chelmno law, modelled on the legal customs of Magdeburg. The council probably developed soon after the town was founded. Initially, it was headed by a reeve-judge. However, as the political aspirations of the townspeople strengthened, the councillors began to elect their own leader – the mayor – who is first mentioned in Lidzbark in 1338²⁹. The council represented the town before external parties and exercised administrative and political authority over the community, managed its assets and organised municipal life. Only to a limited extent did the councillors participate in the approval of *willkürs* and guild stat-

²¹ Ibidem, p. 264; A. Radzimiński, *Church Divisions in Prussia*, [in:] *The Teutonic Order in Prussia and Livonia: the political and ecclesiastical structures 13th–16th c.*, ed. R. Czaja, A. Radzimiński, Toruń–Köln 2015, p. 120; A. Szorc, *Dominium warmińskie* (as note 14), p. 24; J. Powierski, *Warmia*, [in:] idem, *Prussia. Artykuły wybrane z lat 1965–1995*, vol. 1, Malbork 2004, pp. 221–222.

²² M. Jarzebowski, *Die Residenzen* (as note 19), p. 90.

²³ V. Röhrich, *Die Kolonisation* (as note 14), p. 135–136.

²⁴ *Codex diplomaticus Warmiensis oder Regesten und Urkunden zur Geschichte Ermlands* (hereinafter cited CDW), vol. 1, ed. C. P. Woelky, J. M. Saage, Mainz 1860, no. 142.

²⁵ Ibidem. The Latin text recorded *de Centum, et Tredecim Mansis, decimum mansum omnino liberum*, i.e. ten fiefs, which would be a standard grant to a *Schultheiss*. The German summary of the document states “jede zehnte Hufe”, most likely erroneously.

²⁶ T. Lewerenz, *Die Größenentwicklung der Kleinstädte in Ost- und Westpreußen bis zum Ende des 18. Jahrhunderts*, Marburg 1976, p. 27; R. Czaja, *Urbanizacja kraju*, [in:] *Państwo zakon krzyżacki w Prusach. Władza i społeczeństwo*, ed. M. Biskup i R. Czaja, Warszawa 2008, p. 195.

²⁷ CDW, vol. 2, ed. C. P. Woelky, J. M. Saage, Mainz 1864, no. 254; V. Röhrich, *Die Kolonisation* (as note 14), p. 143–146.

²⁸ CDW, vol. 3, ed. C. P. Woelky, Mainz 1874, no. 169; R. Czaja, *Miasta pruskie a zakon krzyżacki. Studia nad stosunkami między miastem a władzą terytorialną w późnym średniowieczu*, Toruń 1999, p. 94.

²⁹ CDW, vol. 1 (as note 24), no. 294, p. 481.

utes, as the decisive vote on the legislation was retained by the town lord. It was not until 1722 that Bishop Teodor Potocki granted the council the right to independently issue guild statutes. In the pre-industrial period, there were usually six to eight council members. The councillors held their offices for life, and at annual elections, called *Kühre*, the councillors divided among themselves the offices of vice-mayor, judge, treasurer, who managed the town property, and selected new members to fill vacant seats. The townspeople had only the right to accept the choices made by the council. Considerably more power in shaping the composition of the council was vested in the bishop, who chose the mayor from among three candidates put forward by the council and approved the results of the council's *Kühre*. From the end of the 17th century onwards, the bishops made attempts to omit the participation of the burghers in the election of councillors and to appoint council members themselves³⁰.

As already mentioned, the second body of the local government was the judicial bench, which was initially presided over by the hereditary reeve and, from 1384, by a judge elected from among the councillors. It is clear from the provisions of the charter that the competences of the municipal court included only the so-called lower judiciary, *i.e.* mostly civil cases and those related to the violation of the municipal bylaws. Criminal cases, on the other hand, were tried by the bishop or an official appointed by him. Based on sources from the early modern period it can be assumed that the court consisted of eight jurors, from whom the citizens, the council and the bench jointly elected a senior juror (Germ. *Schöpenmeister*). Similarly to the *Kühre*, the bishop had a decisive role in the election of jurors, approving the candidates put forward by the councillors. In the Middle Ages, burghers and town councils of Warmian towns might apply to the higher court of Chelmno law for the resolution of legal doubts. In the early modern period, the function of the court of appeal was taken over by the bishop of Ermland. In Lidzbark – as in the majority of Prussian towns – a separate (and third) body, the so-called Third Order, which represented the burghers in making the most important decisions concerning the common good emerged in the early modern times. Its members were proposed by the town council and approved by the bishop³¹.

3. SPATIAL DEVELOPMENT UP TO 1772

From the grant on both sides of the Łyna, it was the area on the northern side of the Łyna, on the western side of the bishops' castle, that was chosen for the town development. Studying the town, researchers several times have attempted the so-

called modular analysis to reconstruct the oldest spatial layout of the town. They pointed to the varying size of the foot to measure plots and street widths. Nevertheless, one has to strongly agree with the view expressed by Jerzy Sikorski, Piotr Birecki and Jan Salm in the monograph on the history of the town: "However, the vast majority of the listed studies have not been supported by archaeological research, with the result that knowledge of the early development phases of the towns in the region in question is quite limited and the hypotheses presented are eminently theoretical in nature"³². The town-plan analysis³³ clearly indicates that the town was planned on the basis of a model typical of Prussian towns under the Chelmno law, *i.e.* a compact layout with a centrally located, rectangular market square (approx. 62 × 93 m, *i.e.* approx. 16 × 21 perches; today Plac Wolności (Liberty Square)) and blocks of buildings around it intersected by regular streets. The church plot was located in the south-western part of the town, in the tightest bend of the Łyna River. To the east and south, and also partly to the west, the layout was surrounded by the Łyna River, undoubtedly employed as the original boundary for the spatial layout and its development, as well as a natural defensive barrier. A moat was laid out on the norther side, along the town limits, for additional protection³⁴. This spatial layout is still visible today in the preserved grid of streets and building blocks in the vicinity of the market square. The town delineated this way covered an area of 1/3 of lan, or 5.6 ha³⁵. The oldest, certainly the primary streets of the town led from the corners of the market square to the town gates – the High (Wysoka) Gate on the western side of the town (today Powstańców Warszawy Street, formerly Długa Street) and the Church (Kościelna) Gate on the south-western side of the town (today Mikołaja Kopernika Street and Mikołaja Reja Street, separating the church plot from the town buildings), where a bridge over the Łyna River was also built³⁶. Thus, the market square brought together the roads leading mainly from the country to the west of the town. Sikorski, Birecki and Salm rightly observe that the spatial layout of Lidzbark, like that of most Prussian towns, was not directly derivative of the directions of routes³⁷. The east-facing Mill (Młyńska) Gate had secondary functions, unrelated to communication with the surrounding region³⁸. The first extension of the town's spatial layout was carried out already ca. 1320, when a block of buildings in the northern part of the town (today along Hoża Street) was added. This extension, referred to as *Neustadt*, was already taken into account during the construction of the town walls³⁹.

³² J. Sikorski, P. Birecki, J. Salm, *Rozwój przestrzenny i architektoniczny miasta, sztuka oraz wytwory rzemiosł artystycznych do 1772 roku*, [in:] *Historia Lidzbarka*, vol. 1 (as note 30), p. 68.

³³ See M. R. G. Conzen, *Almwick, Northumberland. A study in town-plan analysis*, London 1960; M. P. Conzen, *Core Concepts in Town-Plan Analysis*, "Teaching Urban Morphology" 2018, doi: 10.1007/978-3-319-76126-8_8.

³⁴ M. Biskup, *Rozwój przestrzenny* (as note 14), p. 489.

³⁵ J. Sikorski, P. Birecki, J. Salm, *Rozwój przestrzenny* (as note 32), p. 72.

³⁶ M. Biskup, *Rozwój przestrzenny* (as note 14), p. 491.

³⁷ J. Sikorski, P. Birecki, J. Salm, *Rozwój przestrzenny* (as note 32), p. 75; A. Maleszka, *Urbanizacja* (as note 20), pp. 409, 457–464.

³⁸ J. Sikorski, P. Birecki, J. Salm, *Rozwój przestrzenny* (as note 32), pp. 75–76; cf. M. Biskup, *Rozwój przestrzenny* (as note 14), p. 490.

³⁹ J. Sikorski, P. Birecki, J. Salm, *Rozwój przestrzenny* (as note 32), p. 77.

³⁰ V. Röhrich, *Die Kolonisation* (as note 14), pp. 142–143; A. Szorc, *Domini-um warmińskie* (as note 14), pp. 279–281; idem, *Biskupi warmińscy w Lidzbarku 1350–1795*, [in:] *Historia Lidzbarka Warmińskiego*, vol. 1, ed. K. Mikulski, E. Borodij, Lidzbark Warmiński 2008, p. 205; A. Korytko, *Miasto i jego mieszkańcy w latach 1525–1772*, [in:] *Historia Lidzbarka*, vol. 1, pp. 267–269; J. Kielbik, *Miasta warmińskie w latach 1466–1772: samorząd, społeczeństwo, gospodarka*, Olsztyn 2007, pp. 88–94.

³¹ J. Kolberg, *Zur Verfassung Ermlands beim Übergang unter die preussische Herrschaft im Jahre 1772*, „Zeitschrift für die Geschichte und Altertumskunde Ermlands” 10 (1891) p. 65; J. Kielbik, *Miasta warmińskie* (as note 30), p. 114.

Most researchers assume that the erection of the town fortifications began right after the foundation of the town and that their completion took place in the mid-14th century (M. Biskup cited 1357). More recent studies indicate that the walls may have been completed around 1340⁴⁰. The defensive system of the town comprised also the above-mentioned three fortified gates and the bastions situated at the walls. On the castle side of the walls there was a gate or wicket, sometimes called the Castle Wicket Gate (*Brama Zamkowa*), which enabled pedestrian communication between the town and the castle. After the hardships of the Thirteen Years' War, the municipal authorities set about strengthening the town's defences. In the 1470s the walls were raised from 5 to 7.5 metres, and the High Gate was strengthened by the construction of a two-storey foregate, which was raised again by a third storey in 1530⁴¹. The foregate of the High Gate remains a monument of Gothic architecture to this day⁴².

By virtue of the charter of 1308, the owner of each burgher's plot (*curia*) was obliged to pay an annual recognizance rent of a rather symbolic amount of six denarii. This was the value of rent usually paid by the burghers of the oldest Prussian towns, granted the Chelmno law. Researchers agree on the two-perch width of the original burgher's plot, as this was the customary width of plots in Prussian towns established from the second half of the 14th century onwards⁴³. Estimates vary in the number of plots in the original spatial layout of the town, as the methods of calculating them also differ. Adam Mackiewicz reports that 58 plots and about 30 half-plots were measured within the town walls. However, on the basis of the 1772 urban development data, it was assumed that 110 full plots were originally laid out. These figures seem very likely, given the assumed two-perch width of the plot, as well as the dimensions of the market and the size of the walled town⁴⁴.

From as early as the 14th century a process of subdividing burgher plots into smaller ones was underway, along with the densification of buildings by adding smaller houses in their rear course. This kind of change in plot structure was characteristic of a medieval town, especially one where timber predominantly persisted as the primary building material. It was not until the 17th century that brick houses became common in the area of the market square and Długa Street. The first certain data on the number of plots of land dates to 1572. At that time, the town was said to have 78 plots described as "half-plots", 74 plots of land described as "quarter-plots" and 56 budas (*i.e.* buildings without a yard). The terminology here is rather ambiguous, as these 78 plots were supposed to be two-perch wide, which would mean that ordinary plots were being referred to as "half-plots"; "quarter plots" were supposed to mean plots one-perch in width. These data correspond quite well with the

statistical data on the number of owners of buildings from 1581 – at that time 150 owners of houses, *i.e.* the above-mentioned "half-parcels and quarter-parcels", and 69 owners of budas were listed. Further data come from the end of the early modern period, prepared during an inventory carried out in 1772 by the partitioning authorities. It was reported then that there were 230 houses in the town and 50 in the suburbs⁴⁵. Sikorski, Birecki and Salm specify that there were 69 whole houses, 87 half-houses and 124 buda-houses in the town and suburbs⁴⁶.

The residents of medieval Lidzbark Warmiński were Catholics, as were the town's territorial rulers – Catholic bishops. In the medieval and early modern periods, the Jewish population did not settle in Teutonic Order's Prussia and Warmia⁴⁷. Whereas the period of the Reformation brought changes in the religious structure of the inhabitants of Prussia – part of the population converted to Protestant confessions – Warmia and Lidzbark Warmiński remained Catholic.

The first church in Lidzbark was the parish church, now the church of SS Apostles Peter and Paul, to which the bishop assigned six lans in the foundation charter of 1308. In 1315, Bishop Eberhard of Nysa of the Trzy Bramy coat of arms performed the act of consecration of the church in Lidzbark Warmiński. Some accounts suggest that there might have previously been a wooden church on the site, which had been destroyed by fire and replaced in the 14th century by a new brick building, three metres higher than the previous one. A parish cemetery was laid out adjacent to the church, to the south of it⁴⁸.

The first modernisation of the town's public buildings took place after 1350, mainly because the seat of the Bishop of Ermland was moved to Lidzbark, as rightly noted by M. Biskup. It was due to the town's function of a capital that the fortifications were enlarged and the bishops' castle was modernised⁴⁹. Between 1355 and 1373, and again in 1390, the bishop gave permission for a water pipeline from the hills south of the Łyna to be brought into the town centre *via* a bridge by the castle (through the Castle Wicket Gate)⁵⁰. After 1350, the expansion and architectural modernisation of the parish church was underway. Alterations and restorations of the temple also took place in the 17th, 18th (1718 general renovation) and 19th centuries, and additional repairs were carried out after each disaster, brought by fire or warfare. A parish priest's house was built next to the church; the present edifice dates back to the 18th century, when it replaced a medieval building⁵¹.

⁴⁵ J. Kolberg, *Zur Verfassung Ermlands* (as note 31), p. 687; J. Kielbik, *Mieszkańcy Lidzbarka Warmińskiego w XVI–XVIII wieku*, [in:] *Dziedzictwo Warmii*, vol. 4: *Lidzbark Warmiński 1308–2008*, ed. St. Achremczyk, Olsztyn 2008, p. 36; T. Lewerenz, *Die Größenentwicklung* (as note 26), pp. 68, 74, 131–132.

⁴⁶ J. Sikorski, P. Birecki, J. Salm, *Rozwój przestrzenny* (as note 32), pp. 80–81.

⁴⁷ A. Poschmann, *Die Siedlungen in den Kreisen Braunsberg und Heilsberg*, Braunsberg 1910, p. 59.

⁴⁸ A. Kopiczko, *Historia parafii rzymskokatolickiej do końca XVIII wieku*, [in:] *Historia Lidzbarka*, vol. 1 (as note 30), pp. 307–308.

⁴⁹ M. Biskup, *Rozwój przestrzenny* (as note 14), p. 485; M. Jarzebowski, *Die Residenzen* (as note 19), p. 91–93.

⁵⁰ CDW, vol. 3 (as note 28), nos. 243, 310; V. Röhrich, *Die Kolonisation* (as note 14), pp. 151–152.

⁵¹ J. Piskorska, *Lidzbark Warmiński* (as note 14), p. 340.

⁴⁰ Ibidem, p. 91.

⁴¹ Ibidem, pp. 93–94.

⁴² J. Piskorska, *Lidzbark Warmiński* (as note 14), p. 340; A. Bötticher, *Die Bau- und Kunstdenkmäler der Provinz Ostpreussen*, H. 4 *Das Ermland*, 1894, pp. 136–137.

⁴³ T. Lewerenz, *Die Größenentwicklung* (as note 26), p. 74; J. Sikorski, P. Birecki, J. Salm, *Rozwój przestrzenny* (as note 32), p. 79.

⁴⁴ T. Lewerenz, *Die Größenentwicklung* (as note 26), p. 132; J. Sikorski, P. Birecki, J. Salm, *Rozwój przestrzenny* (as note 32), p. 81.

The construction of the town hall also dates to the middle of the 14th century. It stood in the middle of the square and was the administrative and economic heart of the town. The council and court held their sessions there, and merchants met in the local trading house. The bakers (bread benches) and stallholders displayed their goods in the town hall, while the cellars of the town hall were used as storage space for commodities. The town hall also housed the scales. Craftsmen and small merchants were erecting budas along the walls of the town hall⁵².

The municipal hospital for the poor was probably also of medieval origin (*hospitale civitatis*), but there are difficulties in pinpointing its exact location on the map – it is known that it was located on Łazienna Street to the right of the Church Gate (today Kasprowicza Street). It is known to have burned several times between the 16th and 19th centuries⁵³. After 1580, the municipal hospital for the poor acquired a new building which, in 1610, could house 26 people. A major rebuilding was undertaken in 1733. The hospital existed until the 20th century (data for 1906) under the name *Armenhospita*⁵⁴. In 1522, after a fire consumed the buildings of the municipal hospital, a hospital for the castle's servants (*hospital arcense*) was erected, put into use in 1530. From 1609 it also provided care for priests. The hospital was located on a site bought for this purpose by Bishop Maurice Ferber, which had been vacated after a fire by the Church Gate, next to the hospital for the poor⁵⁵.

An early form of education in the town was provided by a parish school on the church grounds, mentioned in 1523 in a description of the destruction caused by the great fire of the town⁵⁶. However, based on the extant sources, it is difficult to determine its exact location. In 1575, a Polish chapel was set up on the first floor of the school building, and in 1618 a new chapel for the Polish population (dedicated to St. Stanislaus) was built on the site of the school building, whereas the school was probably moved to other premises on the square next to the parish church⁵⁷. In the 1698 description of the church tower fire, the school is mentioned in the vicinity of the church. Its premises were not destroyed at the time, but in 1726 the school is already mentioned as devastated (*ruinosa*). In 1825, the school building was rebuilt, and the sources show it as the school next

to the chapel of St. Stanislaus; in other words, in its original location⁵⁸.

Settlement beyond the town walls started to develop probably as early as the 14th century, but the oldest source information allowing the reconstruction of the settlement of the suburban area dates only from the 16th century. The best settled suburb was the one stretching behind the High Gate. A list of Schoss tax in 1581 shows that there were 14 buda-owners living there and this area alone was referred to as a “suburb” (Germ. *Vorstadt*). Its emergence related to the settlement along the road leading from Lidzbark to Orneta. It was undoubtedly the most accessible area for suburban settlement in comparison to others. To the north of the town there were gardens, inseparably tied to the town plots, so the transformation of the ownership structure of this area and formation of a suburb was out of the question. The tight corner behind the Church Gate in the bend of the Łyna attracted a very modest residential settlement. In 1581, there were only seven buildings there⁵⁹.

Other areas of a suburban character were developed on the other side of the Łyna, maintaining communication with the town by means of bridges. The most important bridges were near the Church Gate, the Mill Gate and in the vicinity of the Castle Wicket Gate (the bridge over which the pipeline ran). The so-called Church and Mill suburbs located on the right bank of the Łyna, although under the authority of the bishops, were inhabited by people with municipal rights. Particularly important economically was the Mill Suburb between the Łyna and the Symsarna, formally part of the castle liberty, where a castle mill (mentioned in 1308) was built on the Łyna, together with a fulling mill and copper forge established in 1425. Residential budas were also built in their vicinity: five by the mill, two by the copper forge, one by the fulling mill, and the workshops of the tanner and wheelwright. Hydropower was also used by a sawmill and a grindery mentioned in 1423. Certainly, a lime kiln was established in the suburb as early as the first half of the 14th century, mentioned in 1424 and 1534, but the surviving sources do not allow its location to be determined⁶⁰. An execution site was also organised on one of the hills outside the town walls, which is today in the park area by the Symsarna River, near the motocross track⁶¹.

⁵² Ch. Herrmann, *Mittelalterliche Architektur im Preussenland. Untersuchungen zur Frage der Kunstlandschaft und Geographie*, Petersberg 2007, pp. 488–489.

⁵³ G. Matern, *Die Hospitälern im Ermland*, “Zeitschrift für die Geschichte und Altertumskunde Ermlands” 16 (1910), pp. 134–135; A. Kopiczko, *Historia parafii* (as note 48), pp. 320–321; J. Sikorski, P. Birecki, J. Salm, *Rozwój przestrzenny* (as note 32), p. 103.

⁵⁴ G. Matern, *Die Hospitälern* (as note 53), pp. 135–136.

⁵⁵ Ibidem, pp. 136–137; A. Kopiczko, *Historia parafii* (as note 48), p. 321; J. Sikorski, P. Birecki, J. Salm, *Rozwój przestrzenny* (as note 32), p. 103.

⁵⁶ *Die Heilsberger Chronik von Martin Oesterreich, Beilage. Acta sub pontificatu Rmi Domini Mauriti, episcopi Warmiensis*, [in:] *Scriptores rerum Warmiensium*, vol. 2, ed. C. P. Woelky, Braunsberg 1889, p. 415; A. Kopiczko, *Historia parafii* (as note 48), pp. 318–319.

⁵⁷ *Archivum vetus et novum Ecclesiae Archipresbyterialis Heilsbergensis a P.R.D. Georgio Adalberto Heide, Can. Culm. Archipresbytero Parocho Heilsbergensi collectum*, [in:] *Scriptores rerum Warmiensium*, vol. 2 (as note 56), p. 639; see the translation in *Archivum dawne i nowe lidzbarskiego kościoła archiprezbiteralnego. Jerzy Wojciech Heide; wyd. krytycznie C. P. Woelky*, trans. J. Wojtkowski, Olsztyn 2006.

⁵⁸ *Archivum vetus* (as note 57), p. 689; A. Kopiczko, *Szkołnictwo parafialne na Warmii w XVII i XVIII wieku*, “Komunikaty Mazursko-Warmińskie” 3 (1998), p. 355; J. Piskorska, *Lidzbark Warmiński* (as note 14), pp. 341–342, referring to the chronicle by A. Heide, claims that in the 18th century the school was moved to another location, but the mentioned source does not contain such information.

⁵⁹ M. Biskup, *Deklaracje podatkowe miast warmińskich z roku 1572*, “Komunikaty Mazursko-Warmińskie” 3 (1962), p. 618; R. Marchwiński, *Ludność Lidzbarka Warmińskiego w świetle wykazu szosu z 1581 roku*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie” 1–2 (1973), pp. 68–70; J. Sikorski, P. Birecki, J. Salm, *Rozwój przestrzenny* (as note 32), pp. 107–109.

⁶⁰ CDW, vol. 3 (as note 28), no. 601; R. Marchwiński, *Ludność* (as note 59), p. 69; V. Röhrich, *Die Kolonisation* (as note 14), pp. 166, 168–169; J. Gancewski, *Lidzbark Warmiński. Miasto i mieszczaństwo w średniowieczu*, [in:] *Historia Lidzbarka*, vol. 1 (as note 30), p. 232.

⁶¹ J. Sikorski, P. Birecki, J. Salm, *Rozwój przestrzenny* (as note 32), p. 109; despite the authors' claim, the oldest surviving topographic map of the Lidzbark area (see map no. 3) does not contain information about the place of execution.

In the Middle Ages, two hospitals operated in the vicinity of the town: one dedicated to St. George and the other to the Holy Spirit. The hospital and church of the Holy Spirit operated east of the castle, on the right bank of the Symsarna, from at least 1384. During the reign of Bishop Mikołaj Tungen (1468–1489), the church and hospital buildings were demolished as they adversely affected the castle's defences. In 1543, the hospital of the Holy Spirit with its endowment was institutionally attached to the hospital of St. George. The building erected on the ruins of the hospital in 1565 housed a dye workshop⁶².

The establishment of St. George's Hospital, behind the town walls on the left side of the road to Markajmy (and further to Bartoszyce), can be dated to the first half of the 14th century. It was a hospital under the patronage of the town council and, at least until the beginning of the 15th century, served as a shelter for leprosy patients. The site used to be known as "behind the Mill Gate" because there was a road from the gate, which ran along the northern frontage of the castle complex, then turned south-east and then eastwards. This hospital was accompanied by an epidemic cemetery, as well as a chapel and an orchard that bordered the Łyna River. In 1582, the hospital was moved to the town centre, to the vicinity of the parish church. For this purpose, the town council, at the suggestion of Bishop Kromer, bought the existing two buildings belonging to the Brotherhood of Corpus Christi (on the northern side of the church yard)⁶³. After the buildings were expanded, separate hospital wards for men and women were set up in them. In 1749, these intramural hospital buildings were extensively rebuilt, leading to the creation of the *Wittwenhospital*, serving, as the name suggests, widows (*i.e.* poor, single women)⁶⁴.

On the same site on the road to Markajmy, according to Georg Matern, there was still the old chapel of St. George, an orchard with a cottage and the cemetery of St. Catherine, next to which there was a small church of the same name. According to the ordinance of Lidzbark castle, written in the years 1461–1476, Sunday liturgy was celebrated in this chapel for the Prussian population⁶⁵. During the time of Bishop Marcin Kromer (1579–1589), the destroyed chapel was rebuilt. It was used to cater for the infectious ill, who found shelter in the building next door. This chapel should be connected to the building standing today on Bartoszycka Street⁶⁶.

In the early modern times, which for this town coincided with the period when the dominion of the bishops of Ermland (bishops of Warmia, as the region went under the Polish administration) was subordinated to the Kingdom of Poland, the

urban space of Lidzbark Warmiński remained relatively stable. It remained bound by medieval defensive lines, which survived without major changes until the early 19th century. However, the urban substance underwent some significant transformations in the 16th and 17th centuries. In 1528, the town hall, which burned down in 1497, was rebuilt with Renaissance elements introduced into it. Again, the town hall burned down in the 1865 fire and was not rebuilt. In 1532, the northern section of the damaged town walls was repaired⁶⁷. According to tax lists, in 1572, the town had 154 houses, 56 budas, and in 1581, 150 houses and 69 budas. The number of houses did not change over the next two centuries. In 1772, there were 230 houses and budas in the town, and 74 budas in the suburbs. In the modern era, settlement developed intensively in the area of castle liberty, where in 1772 there were 80 buildings on the right bank of the river. Thus, a total of 384 households existed in Lidzbark. Only 40% of the houses were assigned the right to brew beer, which was associated with the possession of so-called full *burgherschaft* (municipal rights)⁶⁸.

In late medieval Lidzbark, there was a house of the Beguines at the parsonage of the parish church. In 1586, St. Catherine's nuns started to arrive in the town, in 1588 officially welcomed by Bishop Marcin Kromer, taking over after the Beguines (there were only three Beguines at that time left in the town) both as tenants of the house at the parsonage and as nuns engaged in the charitable and manufacturing activities that the Beguines had previously performed⁶⁹. Shortly thereafter, the sisters of St. Catherine obtained a new property "east of the parsonage," and later moved into townhouses bought from two of the town's craftsmen, gradually increasing their land holdings in the town as well. Eventually, the sisters of St. Catherine took up residence again in the vicinity of the parish church just outside the town walls, where the chapel of Our Lady and St. Joseph also began to function in 1721. The house of sisters of St. Catherine (today at Mikołaja Reja 2) was rebuilt around 1800⁷⁰.

The modern period saw – typically – the first increase in the number of churches. In the 1570s, Bishop Stanisław Hozjusz is said to have founded a "Polish" church or chapel dedicated to St. Stanislaus the Martyr. This edifice was destroyed in 1609. The erection of a new one under this name, also in the vicinity of the parish church, by Bishop Szymon Rudnicki, is dated between 1618–1619⁷¹.

In the 18th century, a votive chapel was founded on the site of the former castle grange in Pilnik as a thanksgiving for saving the town after the epidemic and the Northern

⁶² V. Röhrich, *Die Kolonisation* (as note 14), p. 183; G. Matern, *Die Hospitälern* (as note 53), p. 131.

⁶³ See the map *Grundriss der Stadt Heilsberg* [in:] G. Wolf, *Führer durch die Stadt Heilsberg in Ostpreußen und ihr Bischofs-Schloß*, Heilsberg 1918; G. Matern, *Die Hospitälern* (as note 53), pp. 131–134; J. Sikorski, P. Birecki, J. Salm, *Rozwój przestrzenny* (as note 32), pp. 101–102.

⁶⁴ G. Matern, *Die Hospitälern* (as note 53), p. 134.

⁶⁵ *Ordinancia castri Heylsbergk* [in:] *Scriptores rerum Warmiensium*, vol. 1, ed. J. M. Saage i C. P. Woelky, Braunsberg 1866, p. 322; G. Matern, *Die Hospitälern* (as note 53), p. 131; A. Kopiczko, *Historia parafii* (as note 48), p. 321.

⁶⁶ J. Sikorski, P. Birecki, J. Salm, *Rozwój przestrzenny* (as note 32), p. 101 and il. 76a.

⁶⁷ J. Gancewski, *Lidzbark Warmiński* (as note 60), pp. 233–234; Ch. Herrmann, *Mittelalterliche Architektur* (as note 52), p. 489.

⁶⁸ J. Sikorski, P. Birecki, J. Salm, *Rozwój przestrzenny* (as note 32), p. 83; J. Kolberg, *Zur Verfassung Ermlands* (as note 31), p. 687; T. Lewerenz, *Die Größenentwicklung* (as note 26), pp. 131–132.

⁶⁹ A. Kopiczko, *Historia parafii* (as note 48), p. 346; B. G. Śliwińska, *Dzieje Zgromadzenia Sióstr Świętej Katarzyny dziewicy męczennicy w latach 1571–1772*, Olsztyn, 1996, p. 128.

⁷⁰ J. Sikorski, P. Birecki, J. Salm, *Rozwój przestrzenny* (as note 32), p. 100.

⁷¹ Ibidem, p. 99; J. Oblak, *Kaplice polskie Marcina Kromera na Warmii*, "Studia Warmińskie" 2 (1965), pp. 19–23.

War. For this foundation, Bishop Andrzej Chryzostom Zaluski chose the invocation of the Finding of the Holy Cross. The building, which was not completed until 1789 during the reign of Bishop Ignacy Krasicki, features a carved cross that had once been planted on the site. Today the building is used as the parish church of the Exaltation of the Holy Cross for the western part of the town⁷².

During the early modern period, the bishops of Warmia undertook construction projects to enhance the defensive and representative qualities of the castle. At the end of the 16th century, a new entrance to the bishop's residence was arranged through the west wing of the castle bailey, which was reinforced with a new gate and bastion. At this time Bishop Andrzej Batory also began the construction, completed in the mid-17th century, of a new wing on the northern side of the castle with residential rooms, known as cardinal's chambers. In the historiography concerning the construction of the castle, there is a view that the Baroque reconstruction of the residence was started by Bishop Stefan Wydźga, who was to build a new palace on the southern side of the castle in 1666–1673, on the zwinger (Pol. *Parcham*, the space between the castle wall and the castle bailey wall)⁷³. In more recent research, this initiative is attributed to Bishop Jan Stanisław Zbąski (1689–1697). He also undertook a plan to transform the castle garden. The residential significance of the bishop's town, according to Baroque models, was expressed by a villa built on a hill to the southeast of the castle, on the other side of the Łyna River. This building was replaced by a garden pavilion (and orangery), which was commissioned by the next bishop of Warmia, Teodor Potocki (1711–1723)⁷⁴. The orangery is still in operation today as the Orangery of Culture, along with a magnificent palace housing a library and community centre. It undoubtedly became the most fashionable cultural spot in Lidzbark of the Age of Enlightenment and was a source of pride for bishops of the time, such as Ignacy Krasicki, who expanded the entire establishment, arranging a pinery in the orangery, for example⁷⁵. Bishop Potocki also invested in more practical constructions in the region: for instance, in 1722 he funded a house for converts in Braniewo, whose value for the Counter-Reformation cause was considerable – namely, it was a shelter for people from Prussia who, because of their conversion to Catholicism, were leaving their previous places of residence⁷⁶.

The danger to any early modern town whose development was already denser than in the Middle Ages due to the population growth came not only from hostile armies, but also from disasters such as fire and pestilence. Lidzbark Warmiński was no

different. Fires were an important part of its turbulent history, often bringing severe damage. The chronicles of Jerzy Heide mention multiple fires – 1400, 1442, 1497 – the last one being the most tragic. Fire then consumed the roof and vault of the parish church and destroyed the Gothic main altar and pulpit. Fire also consumed the town hall. The reconstruction of the town, including the church, was initiated by Bishop Łukasz Watzenrode. Flames were also recorded in the town's history in the 1520s, as well as in 1697 and 1698. The 1698 fire, caused by a lightning strike, again completely destroyed the church's roof. In 1701, the church was given a Baroque-style restoration (which still exists today)⁷⁷. We have no sources on the effects of the Black Death epidemic in Lidzbark Warmiński; however, sources attest to similar disasters in the early modern period. In 1600–1602 the town was hit by a devastating epidemic, which returned again in 1625, taking a deadly toll. Another wave of plague hit Lidzbark in 1710, bringing severe population losses and significantly weakening the urban community and economy⁷⁸.

4. TOWN COMMUNITY AND ECONOMY

The number of residents of Lidzbark in the medieval and early modern periods can be estimated based on the number of houses and tax lists. Previous demographic studies have proposed varying estimates for the number of residents per residential building, from twelve to six people per house or from six to four people per house. Assuming cautious conversions of six persons per house and four per buda, it can be assumed that the town's population between the early 14th century and the 1570s increased from about 700 to about 2,000 people. During the next two centuries, the population growth trend in Lidzbark continued. A census taken by the Prussian administration in 1772 gives varying figures, from 2,240 to 2,664 residents⁷⁹. In terms of law, the town's population was divided into three groups. The highest position in the social hierarchy was occupied by a group of burghers who owned houses on full plots or on half plots, to which the right to brew beer was attached. In the 1772 census, such houses accounted for 40% of all properties. The second group consisted of burghers with so-called lesser *burgherschaft* (citizenship), who lived mainly in budas. The lowest place in the social hierarchy was occupied by residents without municipal rights. These included hired laborers, servants, those on the social margin, and homesteaders who owned small garden plots in the suburbs or lived in rented cabins⁸⁰.

The inhabitants of Lidzbark were characterised by a diverse ethnic structure. The largest group were burghers of German origin. Undoubtedly, in the 14th and 15th centuries, the native

⁷² A. Kopiczko, *Historia parafii* (as note 48), p. 337.

⁷³ J. Sikorski, P. Birecki, J. Salm, *Rozwój przestrzenny* (as note 32), pp. 117–122; K. Hauke, W. Thimm, *Schloß Heilsberg. Residenz der Bischöfe von Ermland. Geschichte und Wiederherstellung 1927–1944*, Osnabrück 1981, p. 11.

⁷⁴ W. Wólkowski, *Od gotyckiego zamku do barokowej rezydencji, dzieje budowlane zamku biskupów warmińskich w Lidzbarku Warmińskim w XVII i XVIII wieku*, "Biuletyn Historii Sztuki" 77, 1 (2015), pp. 6–10; idem, *Zamek biskupów warmińskich w Lidzbarku Warmińskim: dzieje budowlane i problemy konserwatorskie*, Olsztyn 2016, pp. 124–130.

⁷⁵ W. Wólkowski, *Pawilon Teodora Potockiego w lidzbarskim ogrodzie biskupim – dzieje budowlane i kontekst architektoniczny*, "Barok" 47/48 (2017), pp. 78–91.

⁷⁶ A. Szorc, *Biskupi warmińscy 1350–1795*, [w:] *Historia Lidzbarka*, vol. 1 (as note 30), p. 205.

⁷⁷ *Archivum vetus* (as note 57), pp. 595, 638–639; *Die Heilsberger Chronik* (as note 56), p. 301 (fire of the castle in 1442); J. Gancewski, *Lidzbark Warmiński* (as note 60), pp. 245–247; A. Korytko, *Miasto* (as note 30), pp. 301–304.

⁷⁸ *Archivum vetus* (as note 57), p. 661; A. Korytko, *Miasto* (as note 30), pp. 297–301.

⁷⁹ A. Korytko, *Miasto* (as note 30), pp. 279–280; J. Kielbik, *Mieszkańcy Lidzbarka* (as note 45), pp. 33–37.

⁸⁰ J. Kolberg, *Zur Verfassung Ermlands* (as note 31), p. 687; A. Korytko, *Miasto* (as note 30), pp. 277–279; A. Szorc, *Dominium warmińskie* (as note 14), p. 277.

Prussian population settled in the town as well. They primarily inhabited the suburbs and the territory of the patrimony in greater numbers. From the second half of the 15th century, after the incorporation of Warmia into the Kingdom of Poland, a Polish population also appeared in the town. However, the surviving sources do not provide a reliable basis for a quantitative representation of ethnic composition. On the basis of the census of 1772, it can only be ascertained those who bore Slavic surnames accounted for about 10% of the inhabitants of Lidzbark Warmiński⁸¹.

In the Middle Ages and early modern period, the overwhelming majority of the inhabitants made their living from craft production and agriculture. It is significant that the needs of the bishop's residence did not influence the development of crafts in the town, as we do not find craftsmen among the town's inhabitants engaged in the production of luxury items. In the 1572 list, there were 98 craftsmen among the inhabitants, 13 maltmakers and distillers and 13 stallholders. The dominant role of crafts in the town's economy continued until the end of the early modern era. Among the craftsmen mentioned in 1772, the most numerous were clothiers, bakers, tailors, butchers, furriers, blacksmiths and potters. Until the end of the 18th century, however, Lidzbark's craft production did not go beyond the local framework⁸². The commercial importance of Lidzbark was limited mainly to the local retail trade in food and products of local crafts. The number of stallholders (13 people) mentioned in 1572 allows us to estimate that only a few percent of the town's inhabitants made a living from trade. The main form of trade contact with the surrounding countryside was the weekly markets, which were held on Saturdays. From the 15th century onwards, a fair held in June is mentioned in the sources⁸³.

All house owners in Lidzbark were also farmers, as a piece of field and meadow within the town's landed estates was assigned to each urban plot. In the charter of 1308, the town received 140 lans (1 lan = 16.8 ha = 30 morgen) of fields and meadows on both sides of the Łyna. The process of agrarianisation of the town's economy was already marked from the 15th century onwards, reflected in the increase of the patrimony through purchases and grants from the town lord. In 1431, the bishop granted the town 18 morgens of field between the Łyna and the road to Pilnik. In 1619, the town lord granted Lidzbark six lans of forest near the village of Nosberg. In the early modern times, the village of Markajmy (German: *Markheim*) was also

included in the town's landed estates. According to the census of 1772, Lidzbark's landed estates encompassed: 170 lans and 18 morgens of farmland, 6 lans of forest. The importance of agriculture for urban families is evidenced by the number of livestock inventoried in 1772: 505 cattle, 387 horses and 201 pigs⁸⁴.

5. THE TOWN IN A BROADER CONTEXT

While Lidzbark Warmiński was a part of the domain of the Warmian bishops almost continuously until 1772, this does not mean that there were no attempts to take over the town, whose bishop's residence was undoubtedly an asset in the eyes of neighbouring rulers. The capital and residential role of the town in the domain of the Warmian bishops from the mid-14th century onwards meant that the town was an arena for the activities of the territorial rulers, at least some of whom must have been aware that taking care of the development of its buildings and introducing spatial and technical as well as cultural innovations served to emanate their lordly majesty.

From the late Middle Ages, Lidzbark often found itself on the way of armies marching in different directions. The town was besieged by the armies of Władysław Jagiello during the Hunger War (1414). In 1440 the Lidzbark burghers joined the Prussian Confederation, thereby expressing their dissatisfaction with the interference in the municipal system by Bishop Franz Kuhschmalz⁸⁵. Lidzbark's participation in the war of the Prussian Confederation against the Teutonic Order (1454–1466) began with the townspeople's recognition of the supreme authority of Casimir Jagiellon, King of Poland, who installed Jakub Bażyński as starost with a seat in the episcopal castle. After the defeat of the royal army and the Prussian Confederation at the Battle of Chojnice (18 IX 1454), which enabled the Teutonic Order's army to launch offensive operations, the Prussian Confederation handed over the castle in Lidzbark to the Bohemian mercenaries as a pledge for their outstanding pay. Their seven-year stay severely affected the burghers, who were forced to provide victuals for the castle crew. It was not until 1461 that the bishop of Ermland, Paweł Legendorf, bought the castle back from the mercenaries. In 1464, the bishop joined the Prussian Confederation⁸⁶. The changes that took place as a result of the Second Peace of Toruń (19 October 1466), which ended the war between the Teutonic Order and the Prussian Confederation supported by the Kingdom of Poland, did not directly affect the townspeople of Lidzbark Warmiński. As a result of the provisions of the Second Peace of Toruń, the King of Poland established feudal sovereignty over the Bishop of Warmia. However, Lidzbark, again like the other Prussian towns, retained its autonomy and the bishop continued to be its territorial ruler. The territory of the dominion remained, moreover, physically

⁸¹ St. Hartmann, *Quellen zur Geschichte der Stadt Heilsberg im 16.–18. Jahrhundert*, "Zeitschrift für die Geschichte und Altertumskunde Ermlands" 49 (1999), pp. 85–86.

⁸² R. Marchwiński, *Ludność* (as note 59), p. 61; J. Kielbik, *Mieszkańcy Lidzbarka* (as note 45), p. 37; J. Kolberg, *Zur Verfassung Ermlands* (as note 31), p. 687; St. Hartmann, *Quellen* (as note 81), p. 86.

⁸³ R. Czaja, *Gospodarcze znaczenie jarmarków w państwie zakonu krzyżackiego w Prusach*, [in:] *Studia nad dziejami miast i mieszczaństwa w średniowieczu, studia ofiarowane profesorowi Antoniemu Czacharowskiemu w sześćdziesiątą piątą rocznicę urodzin i czterdziestolecie pracy naukowej*, ed. R. Czaja, J. Tandecki, Toruń 1996, p. 125; P. Paluchowski, *Miejsca i terminy jarmarków na terenie Prus Królewskich i Książęcych w końcu XVI w. na podstawie wykazów z gdańskich kalendarzy*, "Czasy Nowożytne" 24 (2011), p. 42; A. Korytko, *Miasto* (as note 30), p. 285; J. Gancewski, *Lidzbark Warmiński* (as note 60), p. 233.

⁸⁴ *Archivum vetus* (as note 57), pp. 637–638; CDW, vol. 4, ed. V. Röhrich, F. Liedtke, H. Schmauch, Braunsberg 1935, no. 365; A. Korytko, *Miasto* (as note 30), p. 285, 287–288; J. Kolberg, *Zur Verfassung Ermlands* (as note 31), p. 687.

⁸⁵ M. Biskup, *Rozwój przestrzenny* (as note 14), p. 486; J. Gancewski, *Lidzbark Warmiński* (as note 60), pp. 237–238.

⁸⁶ M. Biskup, *Trzynastoletnia wojna z zakonem krzyżackim 1454–1466*, Warszawa 1967, pp. 135, 286, 353–354, 469, 538, 589, 685.

separated from the other lands incorporated by the Kingdom of Poland by lands that remained with the Teutonic Order. This administrative and political state of affairs continued after 1525⁸⁷.

The peace treaty concluded in 1466 in Toruń did not bring lasting peace to Warmia. In 1478, Lidzbark was unsuccessfully besieged by the Polish army during the so-called War of the Priests, when King Casimir Jagiellon tried to expel Bishop Nicholas Tungen from the castle 1478. Once again, war reached the town during the last conflict of the Teutonic Order in Prussia with Poland. In 1520 and 1521, the army of Grand Master Albrecht Hohenzollern tried to conquer Lidzbark three times⁸⁸. The greatest threat to peaceful burgher existence in the early modern period usually came with the wars in which Sweden was involved. The Swedish army first besieged the town in 1626, during the War of the Vistula Estuary (1626–1635). During the Swedish Deluge, between 1656 and 1657, Warmia, along with Lidzbark Warmiński, were captured by the Elector of Brandenburg. Another political upheaval, as a result of which Charles XII of Sweden took control of the town for one year (1703–1704), was the Northern War⁸⁹.

III. THE TOWN IN THE EIGHTEENTH AND NINETEENTH CENTURIES (1772–1918)

1. ADMINISTRATIVE AND POLITICAL CONDITIONS FOR THE DEVELOPMENT OF THE TOWN

As a result of the First Partition of Poland, Lidzbark was annexed to the Kingdom of Prussia. The Prussian administration took over the town on 15 September 1772, and on 22 September in Malbork a delegation of 171 burghers paid homage to King Frederick II. In the framework of the Protestant state, the situation of the town (inhabited mainly by Catholics and which was the residence of the Catholic bishop's territorial authority) deteriorated considerably. The bishop's estates were taken over by the state, and in 1795 the bishop's residence was moved to Frombork. In 1773 the Prussian authorities placed an infantry battalion in the town, which was quartered in private houses. However, the garrison was withdrawn at the end of the Napoleonic wars, so the military function had no impact on the town's development in the 19th century. Nevertheless, the quartering of foreign armies during the Franco-Prussian War from 1806 to 1812 ruined the finances of the townspeople and the municipal authorities. From January 1807, the town became the base of Russian troops allied with Prussia, who withdrew after losing the battle fought on 10–11 June 1807 on the western outskirts of Lidzbark. French troops remained in the town until 1812. The century-long period of peace was ended by the outbreak of World War I and the five-day occupation of the town by the Russian army in August 1914. Their stay, however, did not cause any casualties among the civilian population. The greatest material loss was caused by the fire at the mill and power station⁹⁰.

Lidzbark was the seat of administrative institutions defining its central functions on a regional scale. In 1818, the Lidzbark district was established. Already earlier, in 1773, the seat of the state post office had been placed in the town along with the Prince-Bishop of Warmia's Land Court (German: *Fürstbischöfliches Ermländisches Landvoigtei-Gericht*), which was situated in the castle. After the fire of the town hall (1865), in which the district authorities (*landrat*) also held their offices, their residence was moved to Dobre Miasto. Only in 1896 did Lidzbark again become the seat of the district authorities. The town's situation on the sidelines of the main transport routes was not conducive to its development in the 19th century. Only in 1899 was Lidzbark included in the railway network⁹¹.

2. SPATIAL DEVELOPMENT

In the first half of the 19th century, the process of modernisation of the town's buildings within the walls and the development of buildings in the suburbs proceeded at a fairly slow pace. The demolition of the town gates and adjacent parts of the town walls was the first visible sign of the opening up of the old town space. The Church Gate was demolished in 1817, the Mill Gate in 1818, and the High Gate as late as 1868. The massive foregate, which today has taken over the name of the High Gate, has been preserved. The town walls lost their defensive value and large parts of them were used as masonry material for new residential or farm buildings. Until the end of the 19th century, the image of the town was dominated by Baroque houses with characteristic arcades, although these were gradually replaced by new architecture. The impulse to modernise the buildings was given by demolitions and fires. In 1820, a fire consumed the houses on today's Kasprowicza Street, and in 1865, the buildings on the western frontage of the market square. One consequence of the 1865 fire was the demolition of the medieval town hall. In general, new buildings were erected without arcades and set back a few metres into the space of the plots to allow more space for public communication. During the reconstruction of buildings, the established arrangement of buildings and street grid were preserved, and new buildings were fitted into this arrangement. In the space of the old town, those institutions and functions that existed there before were retained. In 1901–1902, a new town hall was built; however, it was situated not on the old site on the market square, but on Ratuszowa Street, leading from the market square to the north. New buildings were also built on the church square, where a new parish school was erected in 1825 and a house for retired priests in 1885. In 1909, a new bridge was built over the Łyna, known as the "Copernicus Bridge", providing a new road from the town to the castle⁹².

⁸⁷ A. Szorc, *Dominium warmińskie* (as note 14), pp. 81–88.

⁸⁸ J. Gancewski, *Lidzbark Warmiński* (as note 60), pp. 242–244.

⁸⁹ A. Korytko, *Miasto* (as note 30), pp. 290–295.

⁹⁰ Z. Kudrzycki, *Pod skrzydłami czarnych orłów (1772–1918)*, [in:] *Historia Lidzbarka*, vol. 1 (as note 30), pp. 381–384; S. Skowronek, *Lidzbark w okresie wojen*

napoleońskich [in:] *Historia Lidzbarka*, vol. 1 (as note 30), pp. 424–432; J. Salm, E. Borodij, *Rozwój przestrzenny miasta w XIX i XX wieku*, [in:] *Historia Lidzbarka*, vol. 1 (as note 30), p. 372.

⁹¹ T. Chrzanowski, *Miasto a tożsamość – polskie i niemieckie opinie o dziewiętnastowiecznym Lidzbarku Warmińskim*, [in:] *Dziedzictwo Warmii*, vol. 4 (as note 45), pp. 172–172; Z. Kudrzycki, *Pod skrzydłami* (as note 90), pp. 391–394.

⁹² J. Salm, E. Borodij, *Rozwój przestrzenny* (as note 90), pp. 363, 368.

The castle, abandoned by the bishops of Warmia and which suffered considerable damage during the war with Napoleon (1807–1812), fell into disrepair in the first half of the 19th century. In the 1830s, the Prussian state authorities even put forward plans for its demolition, which fortunately were only partially implemented. Between 1839 and 1840, the middle castle, the so-called Bishop Wydzga palace, was demolished, and the bricks obtained were used in the town's municipal construction⁹³. Eventually, the intervention of King William IV of Prussia saved the castle from demolition. Protests by Prussian heritage conservators and architects also averted Ministry of Justice's plans to install a central prison in the castle (1853). Financial support from the bishop of Warmia contributed to the preservation of the historic building, making it possible to install an orphanage in the castle in 1859, followed by a hospital (1862). In 1886, the care provided at the orphanage was taken over by the Lidzbark congregation of the Sisters of St. Catherine⁹⁴.

In the 19th century, there was no uniform urban development concept for the suburbs. First of all, there was no plan to create a new centre with administrative and service buildings. Gustav Wolf, author of the first guide to Lidzbark Warمیński, an architect, and a participant in the reconstruction of Biskupiec Rzeszelski (Germ. *Bischofsburg*) and Mragowo (Germ. *Sensburg*) during World War I, noted that in the 19th century the development of Lidzbark's buildings was put in the hands of construction entrepreneurs⁹⁵. New public buildings, often of a representative nature, were located both in the old town (see the town hall) and in the suburb next to the High Gate and the suburb next to the erstwhile Mill Gate. Nor were there any regulations on the differentiation of building heights in the historic centre and the suburbs. Suburban development progressed in two ways: on the one hand, urbanisation proceeded radially along the streets leading out of the town gates. On the other hand, from the beginning of the twentieth century, satellite housing estates were established on the sites of former villages and granges at a distance from the town.

Of all the suburbs, the most important one was the suburb behind the High Gate. The dominant architectural feature of this part of town and a sign of the new era was the Protestant church built of wood between 1818 and 1823, next to which a cemetery was established (1821–1823). A complex of buildings serving the Protestant community (comprised of a pastor's house, school, and a seat of the community) was built across the street. Near the High Gate, along the road to Orneta (today's High Gate and Józefa Poniatowskiego Streets), the development was compact. A post office building was erected in

this part of the town at the turn of the 19th and 20th centuries (at the junction of today's Poniatowskiego and Pilsudskiego Streets). The filling in of the moat in front of the northern section of the erstwhile defensive walls enabled the development of the suburb north of the road to Orneta. In the course of the 19th century, the basic transport pattern of the area was formed, the main element of which were two parallel roads, today's Konstytucji 3 Maja Street (German: *Hobe-Thor-Vorstadt*) and Lipowa Street (German: *Lindenstraße*) connecting the suburb in front of the High Gate with the northern outskirts of the town, where the railway station was built in 1899. The railway station attracted the industrial investments, leading to the creation of an industrial district.

In the first half of the 19th century, a part of the area north of the line of the former town walls was used as a Catholic cemetery, which grew gradually up to Lipowa Street (1813–1858). At the end of the 19th century, a park was laid out in the area below the escarpment behind the town walls, and a representative square was created to the north of it; today it is called Skwer Sybiraków (Sybiraks' Square, Germ. *Krassuski-Platz*). At the beginning of the 20th century, the town purchased 20 morgens behind the railway tracks, in today's Polna and Warszawska Streets. This purchase enabled the town to develop in a north-eastern direction. The area was used for the construction of a housing estate for less wealthy residents. In 1908, the first cooperative housing estate in Lidzbark was initiated, consisting of single-family homes with large gardens and outbuildings, located on Polna Street (German: *Konneger Weg*)⁹⁶.

Between 1810 and 1847, the castle, its baileys, and the castle liberty were incorporated into the town's administrative boundaries, which enabled the development of the suburbs behind the Church and Mill Gates. In the Church Suburb, situated to the south-west of the town, compact buildings were built on the present-day Kopernika Street – opposite the bishop's orangery – and on Zielona Street. During the second half of the 19th century, the character of the so-called “Old Grange”, located to the south of the castle, between the Symsarna and today's Ignacego Krasickiego Street, gradually changed, with residential buildings appearing alongside the former farm buildings.

The Mill Suburb, which developed to the north of the road to Bartoszyce (today's Kardynała Stefan Wyszyńskiego Street) and south of the Łyna River bending at this point, took on a multifunctional character at the end of the 19th century. Until the end of the 18th century it was dominated by technical facilities and farm and residential buildings associated with the mills on the Łyna River. The area behind the Mill Gate continued to be used in this way, as it was there, next to the former mills, that the town's first power plant was set up. Over the course of the 19th century, however, compact housing started to emerge in the Mill Suburb, consisting mostly of single-storey buildings developed mainly along the road to Bartoszyce. St George's Hospital continued to operate along this road, too. It was provided with a new, larger building in 1816, and in 1904 a new hospital was built on its site. Near the hospital, at the fork of the roads to-

⁹³ K. Hauke, W. Thimm, *Schloß Heilsberg* (as note 73), pp. 13–14; M. Jodkowski, *Próby zagospodarowania lidzbarskiego zamku w pierwszej połowie XIX w.*, “Komunikaty Mazursko-Warmińskie” 3 (2022), pp. 362–378.

⁹⁴ J. Salm, E. Borodij, *Rozwój przestrzenny* (as note 90), pp. 364–365; A. Peter, *Heilsberg aus der Geschichte und Sage. Seit seiner Gründung bis in die neueste Zeit*, Heilsberg 1888, p. 16; K. Hauke i W. Thimm, *Schloß Heilsberg* (as note 73), pp. 14–16; A. Kopiczko, *Dzieje parafii rzymskokatolickiej w XIX i pierwszej połowie XX wieku*, [in:] *Historia Lidzbarka*, vol. 1 (as note 30), pp. 521–522.

⁹⁵ G. Wolf, *Führer* (as n. 63), p. 27; idem, *Praktische Baupflege in der Kleinstadt und auf dem Lande*, Berlin 1923, p. 61.

⁹⁶ J. Salm, E. Borodij, *Rozwój przestrzenny* (as note 90), pp. 365–366; A. Kopiczko, *Dzieje parafii rzymskokatolickiej* (as note 94), p. 502.

wards Bartoszyce and Jeziorany a complex of public buildings was erected at the turn of the 19th/20th century, which gave the suburb its new central and representative functions: the seat of the starost's office (1896), the agricultural school (1903), and the secondary school for boys (1913–1918). A slaughterhouse (1903) and a brewery (behind the hospital) were also built on the road to Bartoszyce⁹⁷. The war times left their mark in the town's urban space in the form of a cemetery associated with the POW camp, which was located east of the town, near the road to Bartoszyce⁹⁸.

3. RESIDENTS

From 1772 to 1918, the population of Lidzbark increased steadily. In the first half of the 19th century, the number of inhabitants increased from 2,412 to 4,781 people. Demographic development continued at a similar pace over the next sixty years, with the town having 6,172 inhabitants in 1913. The 19th century saw the religious diversification of the urban community. Although Catholics remained the vast majority, after 1772 Protestants and Jews began to settle; in the early modern period they appeared in Lidzbark only sporadically. The first Protestants in Lidzbark were soldiers of the Lidzbark garrison. After 1815, the size of the Protestant community began to gradually increase, but their share among the inhabitants did not exceed 10%. In 1773, the town gave permission for Evangelical liturgy to be held in the town hall. Between 1821 and 1823, with the financial support of the state authorities, a wooden Protestant church was built in front of the High Gate⁹⁹. The first Jewish settlers arrived in Lidzbark in 1772. From 1812 they were able to acquire town citizenship, and full civic rights were granted to them by the Prussian state in 1848. According to the 1874 census, the Jewish community had a population of 146, which constituted a maximum of about 2% of the population. Most members of the Jewish community were engaged in trade. In the second half of the 19th century, most Jews left Lidzbark and migrated to Berlin and western Germany in search of better living conditions. The first Jewish cemetery was established in Lidzbark on Leśna Street, the second one on today's Grunwaldzka Street and the synagogue was erected on Kajki Street¹⁰⁰.

The moderate – compared to other towns in Warmia and Prussia – demographic growth was mainly attributable to the low rate of industrial development. Until the second half of the 19th century, Lidzbark's industrial plants were mainly oriented towards supporting agriculture. The connection of the town to the railway

line in 1899 brought a boom in the development of the agricultural, food and engineering industries. From the end of the nineteenth and the beginning of the twentieth century, the emerging new character of the town – spa function – began to exert an increasing influence on the professional activity of the inhabitants¹⁰¹. Tourists coming to the town had hotels, guesthouses and trendy restaurants waiting for them, as well as walking trails, viewpoints, a town beach with a bathing area on the Łyna River¹⁰². Thanks to the commitment of residents affiliated with the Town Beautification Society, the historic urban substance was being renovated, as was the state of the wooded hills around the town¹⁰³.

IV. HISTORY AND SPATIAL DEVELOPMENT OF THE TOWN IN 1919–1945

1. ADMINISTRATIVE, POLITICAL AND ECONOMIC CONDITIONS OF THE TOWN'S DEVELOPMENT

Upon the peace treaty of Versailles signed on 28 June 1919, East Prussia, which included Lidzbark Warmiński, remained part of the Weimar Republic established after the abdication of Kaiser Wilhelm II. The victory of the Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei (NSDAP) in the 1933 Reichstag elections and the election of Adolf Hitler as chancellor led to the transformation of the republic into the authoritarian Third Reich. Under the Weimar Republic, the conservative-Catholic Centre Party had rule over the town and district, whereas from 1933 the Fascist Party took over full power. After 1933, the National Socialist state's growing hostility towards the Catholic Church aroused opposition from the clergy and some Lidzbark residents. On 27 May 1937, policemen and gendarmes attempted to seize the flags carried by the faithful during the Corpus Christi procession. As a result, an urban unrest broke out. Four clergymen, including the parish priest Alphonse Buchholz, and seven lay people were sentenced to prison in reprisal. In addition, the provincial authorities used the case to ban Catholic associations in the Diocese of Warmia¹⁰⁴.

Between 1919 and 1945 Lidzbark functioned as a local administrative centre. Apart from the municipal authorities, the town was home to the district authorities and several state institutions: the post office, the Prussian Cadastral Office, which from 1938 was located in the building of the old post office (today's Józefa Poniatowskiego Street), the Financial Office (today's 8 Warmińska Street), the Circuit Court in the castle bailey and a branch of the Reich Bank. Following the construction of a system of fortifications in Warmia between 1928 and 1937, known as the Lidzbark Triangle (German: *Heilsberger Dreieck*), a garrison was established in the town in 1935, consisting of an

⁹⁷ J. Salm, E. Borodij, *Rozwój przestrzenny* (as note 90), pp. 367–368; A. Kopiczko, *Dzieje parafii rzymskokatolickiej* (as note 94), p. 502.

⁹⁸ J. Salm, E. Borodij, *Rozwój przestrzenny* (as note 90), pp. 369, 371.

⁹⁹ G. Jasiński, *Protestanci w Lidzbarku Warmińskim*, [in:] *Historia Lidzbarka*, vol. 1 (as note 30), pp. 556–559; M. Jodkowski, *Budownictwo kościoła ewangelickiego na obszarach historycznej Warmii w dobie sekularyzacji (1772–1840)*, “Studia Nauk Teologicznych” 9 (2014), pp. 216–217, 219.

¹⁰⁰ States Archives in Olsztyn, Starostwo Powiatowe w Lidzbarku Warmińskim, ref. no. 13/6, 76, p. 80v, 235; Z. Kudrzycki, *Pod skrzydłami* (as note 90), tab. 8, pp. 418, 408–409; I. Lewandowska, *Spółeczność żydowska na ziemiach pruskich (Warmii i Mazur) na przestrzeni dziejów, zarys problematyki*, [in:] *Żydzi wschodniej Polski*. Seria V: *W kręgu judaizmu*, ed. J. Ławski and I. E. Rusek, Białystok 2017, p. 356; J. Salm, E. Borodij, *Rozwój przestrzenny* (as note 90), p. 379.

¹⁰¹ Z. Kudrzycki, *Pod skrzydłami* (as note 90), pp. 403–405.

¹⁰² Ibidem, pp. 404–405; J. Salm, E. Borodij, *Rozwój przestrzenny* (as note 90), p. 370.

¹⁰³ J. Salm, E. Borodij, *Rozwój przestrzenny* (as note 90), pp. 370–371.

¹⁰⁴ P. H. Doroszewski, *W Republice Weimarskiej i III Rzeszy*, [w:] *Historia Lidzbarka*, vol. 1, (as note 30), pp. 457–459, 478–492; T. Grygier, *Diecezja warmińska w latach 1933–1944 w świetle raportów władz nazistowskich Prus Wschodnich*, “Studia Warmińskie” 12 (1975), p. 159.

infantry battalion and an artillery battalion. The presence of the army and the construction of the necessary housing and communication infrastructure gave an important impetus to the development of Lidzbark¹⁰⁵.

In the first decade after the end of the war, Lidzbark, just like the entire country, experienced a deep economic crisis, which resulted, *inter alia*, in unemployment and galloping inflation. It was only from the 1930s that a favourable trend became apparent in the town's economy, brought about mainly by the state-supported improvement in the condition of East Prussian agriculture¹⁰⁶. The food industry, grain mills, an oil mill, a brewery and a dairy were consistently thriving in Lidzbark. The production of a machine factory and a foundry was also oriented towards the needs of local agriculture. The resources of the surrounding area were utilised by the construction industry (brickyards, concrete batching plant) as well as sawmills and a wood processing factory¹⁰⁷.

Among the towns of Warmia, Lidzbark stood out for its good infrastructure for tourism and recreation. Three hotels, a youth hostel on Okartowa Mountain and numerous restaurants, beer bars and cafes catered for visitors. The town's biggest tourist attraction was the bishop's castle and the town's natural surroundings, including the picturesque valley of the Symsarna River¹⁰⁸. In 1926, the Prussian government commissioned Karl Hauke to start restoration of the castle. Construction and restoration work was carried out until the early 1940s, but by the 1930s the castle rooms had already been converted into a museum, to which the collection of the Warmian Historical Society (Germ. *Historischer Verein für Ermland*) had been transferred from Braniewo¹⁰⁹.

During the interwar period, the population of Lidzbark increased by three quarters. In 1919 the town had a population of 6,824 and in 1939 it amounted to 11,787. The seizure of power by the Nazis resulted in growing anti-Semitic sentiments, even though the Jewish population of Lidzbark Warmiński was very insignificant. In 1933 there were already only 34 Jews living in Lidzbark. During a pogrom on the night of 9–10 November 1938, Nazi militias set fire to the synagogue in what is now Kajki Street (German: *Fleischerstrasse*), demolished flats and murdered a Jewish married couple. A month after these events, the provincial authorities ordered the liquidation of all Jewish industrial and commercial enterprises. The repression forced most of the Jewish inhabitants of Lidzbark to emigrate. By 1939, only ten Jews lived in the town¹¹⁰.

The outbreak of World War II brought the town's development to a halt. The municipal infrastructure and economic resources were subordinated to war purposes. The state took over

the castle, in whose cellars prisoners of war were held. In 1943, the population evacuated from bombed Berlin was accommodated in the buildings of the Catherine sisters, who had been expelled from them. On 30 January 1945, as part of the offensive against the Third Reich, Red Army troops reached Lidzbark and over the next day seized the whole town and its surroundings. On 5 February, after a German counterattack was repelled, Lidzbark ultimately came under Soviet military control. Although the German troops did not put up much resistance, the town buildings suffered considerably as a result of the shelling. Robberies and arson attacks perpetrated by the Soviet troops after the town was overrun completed the work of destruction. According to estimates from the autumn of 1945, around 35%–40% of the buildings had been destroyed, and two-thirds of the surviving buildings needed repair. However, these figures do not fully reflect the scale of the devastation of the historic town, which mainly affected the medieval centre. Buildings along the market square's frontages and in the representative streets of Powstańców Warszawy and Adama Mickiewicza were destroyed¹¹¹.

2. SPATIAL DEVELOPMENT

The priority for the spatial development of Lidzbark after 1918 was to meet the housing needs that had accrued as a result of the suspension of building projects during the war. This objective was pursued in two ways. On the one hand, the development in the suburban space was densified, mainly by erecting small housing estates. On the other hand, in accordance with the urban planning trends of the time, which promoted treating the town and countryside as a coherent usable space, satellite housing estates were created on the outskirts of the town and in areas newly incorporated into the town. It can be assumed that the municipal authorities of the interwar period, while planning the urban development of Lidzbark, were aware of the recommendations formulated in 1918 by the architect Gustav Wolf¹¹². These included keeping to the building lines of the historical transport routes, creating a square in front of the railway station that would form an entrance of sorts leading into the town, placing industrial plants appropriately in the vicinity of the station so that the fumes from the factory chimneys would not harm the nearby residential area, and locating public buildings at nodal points of transport. In addition, Wolf recommended that the height and density of development should be varied: three-storey buildings were to be built only at the frontages of the market and in today's Powstańców Warszawy Street, and then, the larger the distance from the centre, the smaller the buildings were to be and the less dense the development. Wolf, in keeping with the spirit of the age, also recommended the inclusion of a green belt and countryside in the town planning. He advocated the incorporation of the village of *Neuhof* (today's Wiejska Street and Pilnik Street) into the town, with the aim of building an estate of country

¹⁰⁵ B. M. Rosenberg, *Ermländische Garnisonstädte*, "Unsere ermländische Heimat" 2 (1957), pp. 5–6; P. H. Doroszewski, *W Republice Weimarskiej* (as note 104), pp. 442–443.

¹⁰⁶ St. Achremczyk, *Historia Warmii i Mazur. Od pradziejów do 1945 roku*, Olsztyn 1992, pp. 256–258; idem, *Historia Warmii i Mazur*, vol. 2, Olsztyn 2011, p. 980.

¹⁰⁷ P. H. Doroszewski, *W Republice Weimarskiej* (as note 104), pp. 452–453.

¹⁰⁸ Ibidem, pp. 443–450; *Einwohnerbuch (Adressbuch) für Stadt und Kreis Heilsberg Ausgabe 1938*, Heilsberg 1938, p. XI.

¹⁰⁹ K. Hauke, W. Thimm, *Schloß Heilsberg* (as note 73), pp. 19–40.

¹¹⁰ S. Szczepański, *Żydowskie domy modlitwy oraz cmentarze na Warmii i Mazurach – stan obecny (na tle dziejów Żydów w Prusach Wschodnich i Zachodnich)*, "Rocznik Ziemi Zachodnich" 1 (2017), pp. 57–58.

¹¹¹ M. Golon, *Lidzbark Warmiński 1945–1950. Pierwsze lata w nowej Polsce* [in:] *Historia Lidzbarka Warmińskiego*, vol. 2, 1, ed. K. Mikulski, E. Borodij, Lidzbark Warmiński 2011, p. 148; P. H. Doroszewski, *W Republice Weimarskiej* (as note 104), p. 496.

¹¹² G. Wolf, *Führer durch die Stadt Heilsberg* (as note 63), pp. 26–27.

houses. The current state of knowledge on urban construction, however, does not make it possible to clarify to what extent his expertise underpinned decisions on individual building projects¹¹³.

The major modernisation project in the area of the medieval town was the demolition of budas and small houses (around 1930) in the lane at the northern section of the town walls, in the area of today's Hoża Street (German: *Vordere- und Hintere Neustadt*). The liquidation of this development with its dire housing conditions was postulated by Wolf. He is also credited with the idea of creating a railway station district, between the railway station and today's Józefa Poniatowskiego and Lipowa Streets. The spatial plan for the new district, however, did not take into account Wolf's call for the construction of a new street leading straight from the railway station to Wiśłana Street (German: *Wegnerdamm*), which would provide the shortest connection between the old town and the railway station¹¹⁴. The present-day Aleksandra Świętochowskiego Street (German: *Hindenburgstraße*) functioned as the main thoroughfare of the new district, with representative public buildings (new post office, Reichsbank building) and private buildings erected on it¹¹⁵.

The implementation of a coherent spatial planning can also be seen in the hilly area to the south of the castle, a large part of which was occupied in the past by the castle grange and the bishop's gardens. In the development of this area, a leading role was assigned to its public functions. A new cemetery was established between 1925 and 1927 on the hill adjacent to the orangery. In 1931–1933, a secondary school for girls (today's No. 4 Ignacy Krasickiego Street) was built right next to it. Also, the Okartowa Mountain (Germ. *Eckertsberg*) attained a new function, as it is there that the Catholic Folk School for Boys and Girls (now 2 Szkolna Street) was opened around 1930. Nearby, St. Joseph's Orphanage was built in 1932 (2 Mazurska Street), formerly housed in the castle¹¹⁶.

In the 1920s, several small housing estate projects were completed in the suburbs. Sites chosen for their construction were in the vicinity of older buildings and the undeveloped outskirts of the town available at that time, in an attractive natural setting. A small estate of multi-family (two-storey) houses were built in the western part of the town, at the junction of today's Mikolaja Kopernika and Kresowa Streets, and a complex of similar buildings, intended for members of the Evangelical community, was erected between 1926 and 1927 in the suburb Za Bramą Wysoką, between today's Józefa Poniatowskiego and Wodna Streets. Different in character were the complexes of single-family and multi-family houses with gardens on the north-eastern outskirts of the town (today's Warszawska, Tadeusza Kościuszki and Jarosława Dąbrowskiego Streets), which were stylised as rural and suburban buildings¹¹⁷. The diversity of new housing has been well expressed by a report presented by the municipal

authorities in 1925, according to which 14 single-family houses and 35 multi-family buildings had been built in Lidzbark since 1918. By 1929, a total of 150 dwellings had been completed¹¹⁸.

The increasing financial support from the state in the 1930s enabled the urban infrastructure and housing to be significantly modernised, mainly in the form of satellite colonies of single- or multi-family houses built on the outskirts of town and former countryside. Spatial conditions for new developments were improved by the incorporation of the village and manor of Pilnik (German: *Neubhof*) into Lidzbark in 1928. The construction of single-family houses with gardens was developing along Wiejska Street, which connected the town with the newly joined areas. In 1929, the forest areas to the west of Pilnik, known as *Hundegehege*, as well as Blanki and Symsar lakes located south of the town, were incorporated into Lidzbark. In 1938 the municipal area amounted to 3,946.39 ha, of which 248.31 ha were allocated to buildings and 2,628.22 ha to agricultural land and forests¹¹⁹.

An important factor stimulating housing development in the 1930s was the military garrison. In 1935, two barracks complexes for infantry and artillery battalions were located in the western part of the town, on Ornecka Street. Closer to the centre, at the level of Olsztyńska Street, there were the infantry barracks, called *Mackensen-Kasernen*. The artillery barracks were built one and a half kilometres further west. Next to both barracks, housing estates consisting of multi-family houses in the style of fascist architecture were established. In total, around 300 flats were built between 1936 and 1938 for the military and the staff associated with the barracks. Between 1936 and 1938, single-family housing estates were built on the opposite, eastern edge of the town on the exit road to Bartoszyce and on the road to Orneta. The 1930s also saw the construction of a colony of single-family houses on the present-day Pionierów Street, on the south-eastern outskirts, in the picturesque natural landscape of the Symsarna Valley¹²⁰.

The intensive housing development of the 1930s was accompanied by an expansion of the municipal infrastructure and investments benefiting the whole country. The latter included the construction in 1930 of a modern radio transmitter for East Prussia, which was located about 2 km north of the town, on the road to Górowo Iławeckie (*Landsberg*). The ring road between Olsztyn and Górowo Iławeckie became the town's showpiece. Its construction was accompanied by the erection of a modern reinforced concrete bridge over the Łyna. The expansion of the railway station in the 1930s, the district hospital on Bartoszycka Street, which had 95 beds in 1939, the opening of a new water supply system and the construction of three sports field served to improve living conditions in the town¹²¹.

¹¹⁸ *Ostpreussisches Städtehandbuch. Regierungsbezirke Königsberg, Gumbinnen, Allenstein und Westpreussen*, Bartenstein 1926, p. 91.

¹¹⁹ J. Salm, E. Borodij, *Rozwój przestrzenny* (as note 90), p. 365; *Einwohnerbuch* (as note 108), p. XI.

¹²⁰ J. Salm, E. Borodij, *Rozwój przestrzenny* (as note 90), p. 378; *Einwohnerbuch* (as note 108), p. X.

¹²¹ State Archives in Olsztyn, Starostwo Powiatowe w Lidzbarku Warmińskim, ref. no. 13, no. 29, p. 11; J. Salm, E. Borodij, *Rozwój przestrzenny* (as note 90), p. 377; P.H. Doroszewski, *W Republice Weimarskiej* (as note 104), pp. 450, 455; *Einwohnerbuch* (as note 108), pp. IX–XII.

¹¹³ J. Salm, E. Borodij, *Rozwój przestrzenny* (as note 90), p. 373, express an opinion that the vast majority of G. Wolf's desiderata have been implemented.

¹¹⁴ G. Wolf, *Führer durch die Stadt Heilsberg* (as note 63), p. 26.

¹¹⁵ J. Salm, E. Borodij, *Rozwój przestrzenny* (as note 90), p. 374; P.H. Doroszewski, *W Republice Weimarskiej* (as note 104), p. 441.

¹¹⁶ J. Salm, E. Borodij, *Rozwój przestrzenny* (as note 90), pp. 375–377; A. Kopiczko, *Dzieje parafii rzymskokatolickiej* (as note 94), p. 534.

¹¹⁷ J. Salm, E. Borodij, *Rozwój przestrzenny* (as note 90), pp. 373–374.

V. POST-WWII PERIOD TO THE BEGINNING OF THE 21ST CENTURY

The first representatives of the Polish administration arrived in Lidzbark with the beginning of April 1945, and over the next few months they gradually took over control of the town from the Russian military commandery. A resolution of the Provisional Government of the Republic of Poland of March 1945 upheld the former administrative division of East Prussia, allowing Lidzbark to retain its status as a district town. In August 1945, the district starost appointed the first Polish mayor of Lidzbark. Acting under the political regime of the post-war Republic, and from 1952 Polish People's Republic, the municipal self-government was subordinated to the state authorities and the Communist Party despite the formal election of collegial authorities by the town residents. Only the collapse of real socialism in 1989 opened the way for the democratic local government elections in 1990. Apart from the municipal and district authorities, also the district court and prosecuting authorities were based in Lidzbark. The central functions of the town were enhanced once the military garrison was brought to the former barracks in Ornecka Street in the early 1950s.¹²²

Following the defeat of the Third Reich and the incorporation of Warmia into the communist Poland, the town's population was radically exchanged. Some of the German population fled at the end of 1944 and the beginning of 1945 from the approaching battlefield, while those who survived the entry of the Red Army were deported to the Soviet occupation zone in Germany between 1945 and 1948. Only a small group of the indigenous population (Warmians and Masurians) passed the verification and received the Polish citizenship. According to the statistics from the 1950s, these people accounted for approximately 3.5% of the total population. The place of the German burghers was taken by Polish settlers, diversified in terms of territorial origin. Some of them were displaced from areas that had belonged to Poland before 1939 and got annexed to the Soviet Union in 1945, mainly the Vilnius region and Volhynia. The second group of new Polish residents consisted of newcomers from central Poland, from Masovia, Greater Poland and Lesser Poland. A group of Ukrainians that was settled in Lidzbark in 1947 had been displaced from south-eastern Poland during the fighting against the Ukrainian Insurgent Army. At the beginning of 1946, 2,863 inhabitants were registered in Lidzbark, among whom the vast majority – as many as 2,216 people – were Poles. Over the next four years the population tripled to 7,332 people in 1950. Ten years later the population of Lidzbark reached the level from before the outbreak of World War II. The dynamic demographic development continued until the 1990s. In 1997, Lidzbark's population peaked at 17,883 people.

¹²² M. Golon, *Lidzbark Warmiński 1945–1950* (as n. 111), p. 15, 35–37; idem, *Lidzbark Warmiński w latach 1957–1975*, [in:] *Historia Lidzbarka Warmińskiego*, vol. 2, 1 (as n. 111), p. 492–493; *Lidzbark Warmiński w latach 1990–2011 (kalendariusz)*, [in:] *Historia Lidzbarka Warmińskiego*, vol. 2, 2, ed. K. Mikulski, E. Borodij, Lidzbark Warmiński 2011, p. 262.

Over the last twenty years a negative demographic balance has been marked, as in other small towns in the region. In 2024, the town had a population of 14,366 inhabitants¹²³.

Wartime destruction and the pillage of elements of the municipal infrastructure and industrial plant equipment to the Soviet Union significantly hampered the reconstruction of the urban economy. The food industry gradually developed on the basis of the surviving pre-war infrastructure: mills, an oil mill, a dairy and a brewery, as well as the wood and printing industries. Traditionally, agriculture played an important role in the town's economy. In the 1940s around 15% of the population made their living from it. A marked increase in the number of industrial enterprises was noted from the mid-1950s to the 1980s. These were mostly small enterprises with just over 100 employees. Standing out in terms of size and scale of production were the dairy plants including the milk powdering factory, which employed approximately 500 workers by the end of the 1970s, and the knitting factory, which employed more than 200 people. The introduction of a free market economy after 1990 drove some of the industrial plants into collapse. This transformation has been survived by the dairy factory, which has maintained its status as the largest employer, and by most of the construction and food processing companies, whose line of production focuses on processing of timber and agricultural produce sourced in the region¹²⁴.

Since the 1970s, the importance of tourism services in the town's economy has gradually increased. However, the use of Lidzbark's natural and historical assets was hampered by the poor development of hotel and catering infrastructure and environmental pollution¹²⁵. Lidzbark's tourist attractiveness was positively influenced by the closure of some of the outdated industrial plants and modernisation of the sewage treatment plant and reduction of industrial and municipal emissions undertaken since the 1990s. The town's position in the tourism sector was strengthened by projects carried out in the 2000s and 2010s involving the creation of a health resort and Lidzbark's accession to the Cittaslow network¹²⁶.

In the early post-war years no measures were taken to rebuild the town and protect the historic buildings. Even the removal of rubble and the demolition of damaged houses dragged on. As the new inhabitants did not have the funds for

¹²³ M. Golon, *Lidzbark Warmiński 1945–1950* (as n. 111), p. 123–125; idem, *Lidzbark Warmiński w latach 1950–1956*, [in:] *Historia Lidzbarka Warmińskiego* vol. 2, 1 (as n. 111), p. 291–292; idem, *Lidzbark Warmiński w latach 1957–1975* (as n. 122), p. 560; R. Gross, *Lidzbark Warmiński w latach 1976–1990*, [in:] *Historia Lidzbarka Warmińskiego*, vol. 2, 2 (as n. 122), p. 158; Główny Urząd Statystyczny: <https://bdl.stat.gov.pl/bdl/dane/teryt/tablica>.

¹²⁴ M. Golon, *Lidzbark Warmiński w latach 1945–1950* (as n. 111), p. 155–160; idem, *Lidzbark Warmiński w latach 1950–1956*, (as n. 111), p. 261–268; idem, *Lidzbark Warmiński w latach 1957–1975* (as n. 122), p. 511–516; R. Gross, *Lidzbark Warmiński* (as n. 123), p. 111–120.

¹²⁵ R. Gross, *Lidzbark Warmiński* (as n. 123), p. 120.

¹²⁶ J. Wiśniowski, *Programy rewitalizacji w rozwoju miast. Przykład Lidzbarka Warmińskiego* [in:] *Alternatywne modele rozwoju miast. Sieć miast cittaslow*, ed. E. Strzelecka, Łódź 2017, p. 240–250; I. Treutle, *Budowanie potencjału turystycznego Lidzbarka Warmińskiego w ramach sieci Cittaslow*, [in:] *ibidem*, p. 251–261.

renovation, the buildings that had survived the war also fell into disrepair. The devastation of the town was further exacerbated by looting and a state- and locally-backed campaign to source bricks for the rebuilding of Warsaw. It was not until 1955 that work to clear the rubble and demolish damaged and neglected houses gathered pace. The clear-up of the town's centre raised hopes that it could be rebuilt to resemble its pre-war historic form. In 1959, Marian Biskup advocated for the preservation of the historical spatial layout in his historical and urban planning study for the development plan and emphasised that "the typical development should not be introduced, as it would destroy the historic layout of the property plots"¹²⁷. Unfortunately, this view was not shared by the political authorities. The first block of flats in the old town was erected as early as 1956 (on Jana Kasprowicza Street). In the late 1950s and early 1960s, the municipal authorities decided that the dilapidated frontages of the market square and streets of the old town were to be built up with blocks of flats, without any regard for the historical structure of the plots and the style of the former buildings. This project was implemented in the 1960s. Furthermore, in the 1960s, the historic 18th-century buildings in the vicinity of Mill Square and on Klasztorna Street, as well as some of the 19th-century buildings on Wysoka Street, were demolished during of the modernist reconstruction of the town¹²⁸.

The spatial development of Lidzbark until the end of the 1970s did not extend beyond the pre-1945 built-up area. New blocks of flats were erected mainly in the western and northern part of the town, hence their location followed the directions of urban development set in the interwar period. Vacant land in the suburb behind the High Gate was used for multi-family housing in the 1960s, with the Kromera Housing Estate built in the area of Marcina Kromera, Księcia Józefa Poniatowskiego and Szwoleżerów Streets¹²⁹. In the following decade, a complex of blocks of flats was built in the area between the town and

the railway station, the so-called Waryńskiego Housing Estate, currently comprising 11 Listopada and Legionów Streets¹³⁰. The construction of several blocks of flats on the western edge of the town, on Ornecka Street, began in the 1970s. At that time, an area was designated between Ornecka and Gdańska Streets for single-family housing¹³¹.

Since the late 1970s, the largest investments in housing have been concentrated on the eastern and north-eastern outskirts of the town, where single-family housing had developed on the elevated land overlooking the Łyna Valley already in the interwar period. The construction of blocks of flats on the southern side of Bartoszycka Street (today known as the Grabowskiego Housing Estate) was launched in 1979. In the mid-1980s, another housing estate was developed on the northern side of the Łyna River, which is now called the Kopernika Housing Estate. At the same time, infill development of the western suburban area continued with the construction of individual multi-family buildings along Nowa, Kresowa, and Wiejska Streets. Land located in the southern part of the town, near Żytnia Street, was designated for single-family housing development in the mid-1980s.¹³²

It may be seen as something of a paradox that while the historic town center was being filled with modernist blocks of flats built with little regard for historical tradition, conservation work had already been underway for several years just a few hundred metres away, on the opposite bank of the Łyna River, at the castle of the Bishops of Warmia. Restoration efforts accelerated after the state authorities transferred management of the castle in 1959 to the Pojezierze Socio-Cultural Association. Since 1964, the castle has been under the care of museum institutions — initially the Masurian Museum, and now the Museum of Warmia and Masuria. In the 1990s, the southern outer bailey, including the former palace of Bishop Grabowski, was repurposed for hotel and conference facilities¹³³.

¹²⁷ A. Rzempoluch, *Lidzbark Warmiński*, Warszawa 1989, p. 25, note 8, p. 56; The proposal to reconstruct the historic old town buildings was omitted from the published version of the 1961 historical and urban planning study, M. Biskup, *Rozwój przestrzenny* (as n. 14) p. 496.

¹²⁸ M. Golon, *Lidzbark Warmiński w latach 1950–1956* (as n. 123), p. 264; idem, *Lidzbark Warmiński w latach 1957–1975* (as n. 122), p. 518–519.

¹²⁹ M. Golon, *Lidzbark Warmiński w latach 1957–1975* (as n. 122), p. 522–527.

¹³⁰ R. Gross, *Lidzbark Warmiński* (as n. 123), p. 121–122; idem, *Rok 1989 w lokalnej perspektywie. Przykład Lidzbarka Warmińskiego*, "Echa Przeszłości" 20, 2 (2019), p. 350.

¹³¹ Golon, *Lidzbark Warmiński w latach 1957–1975* (as n. 122), p. 527; R. Gross, *Lidzbark Warmiński* (as n. 123) p. 126.

¹³² R. Gross, *Lidzbark Warmiński* (as n. 123), p. 125–126.

¹³³ A. Rzempoluch, *Lidzbark Warmiński* (as n. 127), p. 24–25. W. Wólkowski, *Zamek biskupów* (as n. 74), p. 152–161.

BIBLIOGRAFIA HISTORII LIDZBARKA WARMIŃSKIEGO (WYBÓR)

opracował MICHAŁ REJNER

BIBLIOGRAPHY OF THE HISTORY OF LIDZBARK WARMIŃSKI (A SELECTION)

prepared by MICHAŁ REJNER

1. BIBLIOGRAFIE | BIBLIOGRAPHIES

- Bibliografia*, [in:] *Kaplica na zamku w Lidzbarku Warmińskim*, red. A. Rzem-
poluch, Olsztyn 2010, 139–142.
- Bibliografia*, [in:] W. Wólkowski, *Zamek biskupów warmińskich w Lidzbarku
Warmińskim: dzieje budowlane i problemy konserwatorskie*, Olsztyn 2016,
167–175.
- Bibliografia historii Pomorza Wschodniego i Zachodniego oraz krajów regionu
Bałtyku*, oprac. H. Baranowski, W. Chojnacki, U. Zaborska, A. Bie-
drzycki, W. Szramowski, „Zapiski Historyczne” 24–85 (1958–
–2020).
- Bibliografia Warmii i Mazur*, Wojewódzka Biblioteka Publiczna w Olszty-
nie: <https://www.wbp.olsztyn.pl/bwm/>
- Bibliographie der Geschichte von Ost- und Westpreußen*, bearb. v. E. Wermke,
Bd. 1–4, Königsberg–Aalen–Bonn–Marburg 1933–1978.
- Bibliographie zur Geschichte Ost- und Westpreußen*, bearb. v. E. Janus, U. Za-
borska, Marburg 1998–2008.

2. CZASOPISMA | JOURNALS

- „Altpreussische Monatsschrift. Der Neuen Preussischen Provinzial-
-Blätter” 1–59 (1867–1922).
- „Beiträge zur Geschichte Westpreußens. Zeitschrift der Copernicus
-Vereinigung zur Pflege der Heimatkunde und Geschichte West-
preußens e.V.” 1 (1967–).
- „Komunikaty Mazursko-Warmińskie” 1 (1957–).
- „Preussenland: Mitteilungen der Historischen Kommission für Ost-
und Westpreussische Landesforschung” 1 (1963–).
- „Prussia: Zeitschrift der Altertumsgesellschaft Prussia” (do/until
1924 „Sitzungsberichte der Alterthumsgessellschaft Prussia”) 1–35
(1874–1943).
- „Pruthenia. Pismo poświęcone Prusom i ludom bałtyjskim” 1 (2007–).
- „Zapiski Historyczne” (do/until 1955 „Zapiski Towarzystwa Naukowe-
go w Toruniu”) 1 (1908–).
- „Zeitschrift des Westpreußischen Geschichtsvereins” 1–76 (1880–1941).
- „Zeitschrift für die Geschichte und Altertumskunde Ermlands”
1 (1860–).

3. WYDAWNICTWA ŹRÓDŁOWE | SOURCE PUBLICATIONS

- Acten der Ständetage Preussens unter der Herrschaft des Deutschen Ordens*,
Bd. 1–5, hrsg. v. M. Toeppen, Leipzig 1878–1886.
- Akta stanów Prus Królewskich*, wyd. M. Biskup, K. Górski, I. Janosz-Bi-
skupowa, t. 1–8, Toruń 1955–1993.
- Archivum vetus et novum Ecclesiae Archipresbyterialis Heilsbergensis
a P.R.D. Georgio Adalberto Heide, Can. Culm. Archipresbytero Parocho
Heilsbergensi collectum*, [in:] *Scriptores rerum Warmiensium oder Quellen-*

schriften zur Geschichte Ermlands, Bd. 2, hrsg. v. C. P. Woelky, Brauns-
berg 1889, 587–758.

- Archivum dawne i nowe lidzbarskiego kościoła archiprezbiterialnego*, wyd. krytycz-
nie C. T. Woelky, przeł. J. Wojtkowski, Olsztyn 2006.
- Codex diplomaticus Warmiensis oder Regesten und Urkunden zur Geschichte
Ermlands*, Bd. 1–4, hrsg. v. C. P. Woelky, J. M. Saage, F. Liedke,
V. Röhrich, H. Schmauch, Mainz–Braunsberg 1860–1935.
- Die Heilsberger Chronik von Martin Oesterreich, Beilage. Acta sub pontificatu
Rmi Domini Mauriti, episcopi Warmiensis*, [in:] *Scriptores rerum War-
miensium oder Quellenschriften zur Geschichte Ermlands*, Bd. 2, hrsg.
v. C. P. Woelky, Braunsberg 1889, 469–496.
- Hauke K., *Das Inventarium des Schlosses Heilsberg von 1565/69*, „Zeitschri-
ft für die Geschichte und Altertumskunde Ermlands” 24 (1932),
228–239.
- Ordinancia castri Heylsbergk*, [in:] *Scriptores rerum Warmiensium oder Quellen-*
schriften zur Geschichte Ermlands, Bd. 1, hrsg. v. J. M. Saage, C. P. Woe-
lky, Braunsberg 1866, 314–346.
- Piotr z Dusburga, *Kronika ziemi pruskiej*, tłum. S. Wyszomirski, wyd.
J. Wenta, Toruń 2004.
- Preußisches Urkundenbuch*, Bd. 1–6, hrsg. v. A. Seraphim, M. Hein, E. Ma-
schke, H. Koeppe, K. Conrad, Königsberg–Marburg 1882–2000.
- Protokoły sejmiku generalnego Prus Królewskich*, wyd. M. Biskup, K. Kopień-
ski, J. Tandeci, L. Lewandowska, J. Bonczkowski, t. 1–5, Toruń
2001–2023.

4. OGÓLNE OPRAWOWANIA | GENERAL STUDIES HISTORII MIASTA | OF THE HISTORY OF THE TOWN

- Achremczyk S., *Historia Warmii i Mazur*, t. 1–2, Olsztyn 2011–2018.
- Alternatywne modele rozwoju miast: sieć miast Cittaslow na przykładzie Lidzbar-
ka Warmińskiego*, red. E. Strzelecka, Łódź 2016.
- Biskup M., *Trzynastoletnia wojna z Zakonem Krzyżackim 1454–1466*, War-
szawa 1967.
- Burzyński R., *Lidzbark Warmiński*, Warszawa 1972.
- Czaja R., *Miasta pruskie a zakon krzyżacki. Studia nad stosunkami między
miastem a władzą terytorialną w późnym średniowieczu*, Toruń 1999.
- Fleischer F., *Festschrift für die anlässlich des 600 jährigen Bestehens von He-
ilsberg als Stadt veranstaltete Feier am 9. Aug. 1908*, Heilsberg 1908.
- Handbuch der historischen Stätten: Ost- und Westpreussen*, red. E. Weise, Stut-
tgart 1966.
- Hartmann S., *Quellen zur Geschichte der Stadt Heilsberg im 16.–18. Jah-
rhundert*, „Zeitschrift für die Geschichte und Altertumskunde Er-
mlands” 49 (1999), 79–110.
- Historia Lidzbarka Warmińskiego*, red. K. Mikulski, E. Borodij, t. 1–2, Li-
dzbark Warmiński 2008–2014.
- Jaskólska W., *Portret mojego miasta*, Olsztyn 2008.

Kielbik J., *Miasta warmińskie w latach 1466–1772: samorząd, społeczeństwo, gospodarka*, Olsztyn 2007.

Lewerenz T., *Die Größenentwicklung der Kleinstädte im Ost- und Westpreussen bis zum Ende des 18. Jahrhunderts*, Marburg 1976.

Lidzbark Warmiński w wieku Oświecenia, wyd. S. Achremczyk, Lidzbark Warmiński 2015.

Maleszka A., *Urbanizacja na obrzeżach łacińskiej Europy. Studium komparatystyczne rozwoju miast i krajobrazów miejskich w Irlandii, Prusach i Inflantach w XII–XIV wieku* (Roczniki TNT 96, 1), Toruń 2024.

Ogrodziński W., *Lidzbark Warmiński*, Warszawa 1958.

Peter A., *Die Stadt Heilsberg*, Heilsberg 1900.

Peter A., *Die Stadt Heilsberg und ihre Umgebung von der Gründung bis in die neueste Zeit*, Heilsberg [1905].

Peter A., *Heilsberg aus Geschichte und Sage seit seiner Gründung bis in die neueste Zeit*, Heilsberg 1888.

Rzempoluch A., *Lidzbark Warmiński*, Warszawa 1989.

Stańko B., Stańko P., Procajlo J., *Dawniej Heilsberg dzisiaj Lidzbark Warmiński*, Olsztyn 2014.

Warmia w Koronie – wokół drugiego pokoju toruńskiego, wyd. S. Achremczyk, Lidzbark Warmiński 2016.

Wolf G., *Führer durch die Stadt Heilsberg in Ostpreußen und ihr Bischofs-Schloß*, Heilsberg 1918.

5. HISTORIA BUDOWNICTWA | THE HISTORY OF CONSTRUCTION I PRZESTRZEŃ MIEJSKA | AND MUNICIPAL SPACE

Architektura gotycka w Polsce, red. T. Mroczko, M. Arszynski, Warszawa 1995.

Biskup M., *Rozwój przestrzenny Lidzbarka Warmińskiego*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie” 4 (1961), 481–496.

Borodij E., *Lidzbark Warmiński na dawnych kartach i fotografiach*, Lidzbark Warmiński 2008.

Domańska H., *Baszta narożna przedzamcza w Lidzbarku Warmińskim*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki” 13 (1968), 359–372.

Domańska H., *Zamek w Lidzbarku Warmińskim. Dokumentacja naukowo-historyczna*, Gdańsk 1965.

Dzieje budowlane zamku biskupów w Lidzbarku Warmińskim, red. A. Rzempoluch, Olsztyn 2016.

Herrmann Ch., *Mittelalterliche Architektur im Preussenland. Untersuchungen zur Frage der Kunstlandschaft und Geographie*, Petersberg 2007.

Kaplica na zamku w Lidzbarku Warmińskim, red. A. Rzempoluch, Olsztyn 2010.

Konserwacja i restauracja XVI-wiecznego zamku w Lidzbarku Warmińskim: perły architektury gotyckiej w Polsce, wyd. Muzeum Warmii i Mazur, Olsztyn 2016.

Koperkiewicz A., *Badania archeologiczne na południowym tarasie zamku biskupów w Lidzbarku Warmińskim*, „Gdańskie studia archeologiczne” 5 (2015), 113–174.

Koperkiewicz A., *Badania archeologiczne ratusza Lidzbarka Warmińskiego w 700-lecie lokacji miasta*, „Gdańskie studia archeologiczne” 4 (2014), 45–108.

Kreis Heilsberg im Ermland: ein Bildband, hrsg. v. A. Krassuski, Aschendorf–Hümmling 1967.

Pod lupą konserwatora: nymiana doświadczeń w kontekście rewitalizacji zamku w Lidzbarku Warmińskim, red. J. Weihs, Olsztyn 2016.

Sikorski J., *Lidzbarskie apartamenty Ignacego Krasickiego*, „Rocznik Olsztyński” 5 (1965), 321–344.

Sikorski J., *Przestrzeń miejska Lidzbarka Warmińskiego w czasach Ignacego Krasickiego*, [in:] *Lidzbark Warmiński w wieku Oświecenia*, Lidzbark Warmiński 2015, 56–66.

Simpson W. D., *The Castle of Heilsberg in Ermland, East Prussia*, „The Journal of the British Archeological Association” (1936), 8–23.

Wólkowski W., *Od gotyckiego zamku do barokowej rezydencji. Dzieje budowlane zamku biskupów warmińskich w Lidzbarku Warmińskim w XVII i XVIII wieku*, „Biuletyn Historii Sztuki” 77, 1 (2015), 103–139.

Wólkowski W., *Zamek biskupów warmińskich w Lidzbarku Warmińskim: dzieje budowlane i problemy konserwatorskie*, Olsztyn 2016.

Wunsch C., *Die Orangerie im fürstlichen Garten zu Heilsberg*, „Zeitschrift für die Geschichte und Altertumskunde Ermlands” 25 (1935), 514–520.

6. HISTORIA | SOCIAL-ECONOMIC SPOŁECZNO-GOSPODARCZA | HISTORY

Achremczyk S., *Uwagi o mecenacie kulturalnym biskupów warmińskich w XVII i XVIII wieku*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie” 1 (1987), 3–32.

Biskup M., *Deklaracje podatkowe miast warmińskich z roku 1572*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie” 3 (1962), 616–620.

Duży W., *Badania nad siecią osadniczą w dekanacie Lidzbark Warmiński w końcu XVIII w.*, [w:] *Historia to (nie) fraszka. Studia ofiarowane profesorowi Krzysztofowi Mikulskiemu z okazji 60. rocznicy urodzin*, red. M. Targowski, A. Zielińska, Toruń 2020, 283–300.

Dziedzictwo Warmii. Lidzbark Warmiński 1309–2008, red. St. Achremczyk, Olsztyn 2008.

Fleischer F., *Alltagsleben auf Schloss Heilsberg*, „Zeitschrift für die Geschichte und Altertumskunde Ermlands” 18 (1913), 802–829.

Kielbik J., *Siedemnastowieczny wilkierz jako źródło regulacji życia mieszkańców miasta Reszla*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie” 4 (2004), 475–483.

Marchwiński R., *Ludność Lidzbarka Warmińskiego w świetle wykazu szosu z 1581 roku*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie” 1–2 (1973), 59–71.

Martuszelewski E., *Polscy i niepolscy Prusacy. Szkice z historii Mazur i Warmii*, Olsztyn 1974.

Naruszewicz-Duchlińska A., *Nazwiska mieszkańców Komornictwa Lidzbarkiego (1500–1772 r.)*, Olsztyn 2007.

Poschmann A., *Die Siedlungen in den Kreisen Braunsberg und Heilsberg*, „Zeitschrift für die Geschichte und Altertumskunde Ermlands” 18 (1913), 171–215, 489–532, 733–801.

Radziwiński A., *Die Kirche im Deutschordensstaat in Preussen (1243–1525). Organisation – Ausstattung – Rechtsprechung – Geistlichkeit – Gläubige*, Toruń 2014.

7. HISTORIA SZTUKI, KULTURY | HISTORY OF ART, CULTURE

Boetticher A., *Die Bau- und Kunstdenkmäler der Provinz Ostpreussen*, Bd. 4. *Das Ermland*, Königsberg 1894.

Brachvogel E., *Die Bibliothek der Burg Heilsberg*, „Zeitschrift für die Geschichte und Altertumskunde Ermlands” 23 (1928), 274–358.

Domasłowski J., *Gotyckie malowidła ścienne na zamku biskupim w Lidzbarku Warmińskim*, [in:] *Średniowieczne zamki Polski północnej. Wybór materiałów z sesji*, Malbork 1983, 89–99.

Hauke K., *Schloss Heilsberg in Ostpreussen und seine Wiederherstellung*, „Zeitschrift für Denkmalpflege” 3 (1928/1929), 153–156.

Hauke K., Thimm W., *Schloss Heilsberg. Residenz der Bischöfe von Ermland. Geschichte und Wiederherstellung 1927–1944*, Osnabrück 1982.

Kozarzewski M., Żankowski R., Szweda A., *Policzby krzyżanków zamku w Lidzbarku Warmińskim*, Olsztyn 2016.

Piskorska J., *Lidzbark Warmiński. Inwentarz ruchomych zabytków sztuki kościelnej Diecezji Warmińskiej według stanu z 1980 r.*, „Studia Warmińskie” 19 (1982), 330–405.

Quast F. von, *Denkmale der Baukunst im Ermland*, Berlin 1852.

Radtke E., *Prace konserwatorskie w zamku lidzbarskim w latach 1970–1977*, „Rocznik Olsztyński” 12/13 (1981), 431–438.

- Steinbrecht C., *Beiträge zur Kunstgeschichte der Burg Heilsberg*, „Zeitschrift für christliche Kunst” 25 (1912), 25–36.
- Wólkowski W., *Pawilon Teodora Potockiego w lidzbarskim ogrodzie biskupim – dzieje budowlane i kontekst architektoniczny*, „Barok” 47/48 (2017), 78–91.
- Żankowski R., *Die mittelalterliche malerische Gestaltung der Kreuzgänge der Heilsberger Bischofsburg und ihre Restaurierung*, [in:] *Spiegel der fürstenmacht: Residenzbauten in Ostmitteleuropa im Spätmittelalter: Typen, Strukturen, Ausschmückung*, Bonn 2021, 49–67.

8. KARTOGRAFIA | CARTOGRAPHY

- Allgemeine Kartensammlung Provinz Westpreußen. Spezialinventar*, bearb. v. W. Bliss (Veröffentlichungen aus den Archiven Preussischer Kulturbesitz, Bd. 50), Köln–Weimar–Wien 2000.
- Czaja R., *Historical Atlas of Polish Towns: between source edition and the cartographic presentation of research of the history towns*, „Studia Geohistorica” 6 (2018), 80–89.
- Czaja R., Golba R., *Städtatlanten und GIS: die Edition der Katasterkarte der Stadt Thorn*, [in:] *Die Geschichte im Bild: Editions wissenschaftliches Kolloquium 2015* (Publikationen des Deutsch-Polnischen Gesprächskreises für Quellenedition 8), hrsg. v. H. Flachenecker, K. Kopinski, J. Tandecki, Toruń 2016, 52–54.
- Golba R., Pilarska A., Czaja R., *The concept of a georeferential spatial database of topographic-historical objects (GSDoT-HO): a case study of the cadastral map of Toruń (Poland)*, „ISPRS International Journal of Geo-Information” 12, 2 (2023), 1–16.
- Historische Pläne und Grundrisse von Städten und Ortschaften in Polen / Dawne plany i rzuty poziome miast i innych miejscowości w Polsce. Ein deutsch-polnischer Katalog / Katalog niemiecko-polski*, hrsg. v. A. Jammers, bearb. v. E. Klemp, Wiesbaden 2000.
- Keyser E., *Verzeichnis der ost- und westpreussischen Stadtpläne* (Einzelschriften der Historischen Kommission für ost- und westpreussische Landesforschung 3), Königsberg 1929.
- Łopatecki K., Walczak W., *Mapy i plany Rzeczypospolitej XVII w. znajdujące się w archiwach w Sztokholmie*, Warszawa 2011.
- Plany miast w polskich archiwach państwowych. Katalog*, oprac. M. Lewandowska, M. Stelmach, pod kier. A. Tomczaka, Warszawa 1996.
- Pläne und Grundrisse von Städten sozialistischer Länder Europas (1574–1850)*, bearb. v. W. Klaus (Kartographische Bestandsverzeichnisse der Deutschen Staatsbibliothek, Bd. 3), Berlin 1976.
- Szeliga J., *Rękopiśmienne mapy Prus Książęcych Józefa Naronowicza-Naronańskiego z drugiej połowy XVII wieku*, Warszawa 1997.
- Środkowa Warmia: Lidzbark Warmiński, Bartoszyce i okolice: skala 1:75000*, red. R. Trzmielewski, oprac. kart. P. Pietroń, tekst M. Jurak, Kraków 2022.
- Trójkąt Lidzbarski: mapa turystyczna fortyfikacji na terenie Nadleśnictwa Zaporożo. Odcinek 1, Frombork–Płoksiński Młyn*, oprac. A. Woźniakowski, tłum. A. Kruszewska, A. Woźniakowski, Płoskinia 2017.

OPIS MAP I WIDOKÓW

1. Lidzbark Warmiński. Mapa pomiarowa, 1916.

Skala: 1 : 2 500.

Opracowanie kartograficzne: Radosław Golba.

Opracowanie historyczne: Anna Maleszka, Roman Czaja.

Podstawa edycji: *Heilsberg: Grundriß. Bischofsgründung. Anf. 14. Jahrhundert*, [w:] R. Dethlefsen, *Die schöne Ostpreußen*, München 1916, il. 46.

Druk czarno-biały, wymiary 11,0 × 11,0 cm. Skala 1 : 7 100.

2. Lidzbark Warmiński. Rozwój przestrzenny miasta, XIII–XXI w.

Skala 1 : 5 000.

Opracowanie kartograficzne: Agnieszka Pilarska, Radosław Golba.

Opracowanie historyczne: Anna Maleszka, Roman Czaja.

3. Lidzbark Warmiński. Okolice miasta, 1796–1802.

Skala: 1 : 50 000.

Rysunek wielobarwny, papier, wymiary arkusza 60 × 45 cm.

Fragment z: *Karte von den Provinzen Litthauen, Ost und West Preussen u. d. Netz-Distrikte Auf Befehl Ihrer Majestäten des Königs Friedrich Wilhelm II und Friedrich Wilhelm III auf Antrag des Staats Ministers und Departements-Chefs Freiherrn von Schrötter in den Jahren 1796 bis 1802 vermessen und topographisch aufgenommen von Friedrich Bernhard Engelhardt Königlichem Kriegs und Domainen-Rathe, und Bau-Director in Neu-Ost-Preußen.*

Staatsbibliothek zu Berlin – Stiftung Preussischer Kulturbesitz, sygn. III C, N 1020, Section 39, 40.

4. Lidzbark Warmiński. Okolice miasta, 1944.

Skala: 1 : 25 000.

Druk kolorowany, papier, wymiary arkusza 49 × 52 cm.

Fragmety mapy topograficznej: *Topographische Karte 1 : 25 000, Deutsche Heereskarte*, wydanie 1944; arkusze *Heilsberg* nr 1889; *Wernegitte* nr 1989.

Reichsamt für Landesaufnahme.

Kujawsko-Pomorska Biblioteka Cyfrowa, dostęp online: <http://kpbk.umk.pl/dlibra/text?id=policyka#pd>, domena publiczna.

5. Lidzbark Warmiński. Plan miasta, ok. 1810.

Skala: ok. 1 : 25 000, 250⁰ auf 1 Decimal Zoll.

Rysunek, kolor, papier, wymiary 3,8 × 3,0 cm.

Tytuł: *Stadt Heilsberg*.

Autor: Rehefeld.

Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz, Berlin-Dahlem, XX HA, Allgemeine Kartensammlung, sygn. G 10 099.

6. Lidzbark Warmiński. Okolice miasta, ok. 1807.

Skala: 1 : 30 000, podziałka liniowa 3000 milit. Schritte = 3,2 cm.

Druk, rycina z kodowaniem kolorowym rozmieszczenia wojsk, papier, wymiary 15 × 22 cm.

Tytuł: *Schlacht bei Heilsberg den 10. Juni 1807*, [w:] *Die Kriege von 1792 bis 1815 in Europa und Aegypten: mit besonderer Rücksicht auf die Schlachten Napoleons und seiner Zeit nach den zuverlässigsten Quellen bearbeitet von Fr. v. Kausler, und J. E. Woerl*. Volume 1: *Text. Die Kriege von 1792 bis 1815 in Europa und Aegypten in gedrangter Darstellung mit besonderer Rücksicht auf die Schlachten Napoleons und seiner Zeit nach den zuverlässigsten Quellen bearbeitet von S. Karlsruhe und Freiburg*, Herder'sche Verlagsbuchhandlung, 1840. Volume 2: *Maps*. Karlsruhe, Freiburg 1840.

Autorzy: Franz Georg Friedrich von Kausler, Joseph Edmund Woerl, Benjamin Herder.

Wersja cyfrowa: David Rumsey Map Collection, David Rumsey Map Center, Stanford Libraries, dostęp online: <https://www.davidrumsey.com/luna/servlet/detail/RUMSEY~8~1~362462~90129823:V-2--Schlacht-bei-Heilsberg, CC BY-NC-SA 3.0>.

7. Lidzbark Warmiński. Plan miasta i przedmieść, 1868–1913.

Skala: 1 : 4 000.

Rysunek na papierze naklejonym na płótno, elementy kolorowane, wymiary 66 × 99,5 cm.

Tytuł: *Kreis Heilsberg. Gemarkung Heilsberg Nr. 45. Gemarkungskarte in 5 Blättern. Blatt 3.*

Das Stadtgebiet ist auf Grund einer durch den Geometer Kleist im Jahre 1856; Der Kämmeri = Wald auf Grund einer durch den Verm. Revisor Runge im Jahre 1848 entworfenen Karte copiert im Zeichenbureau unter verantwortlicher Aufsicht des Geometers Klingauf. Auf Grund einer vom 10ten bis 31ten Juli 1862 ausgeführten Feldvergleichung berichtigt durch den Geometer Schammer. Abgezeichnet von

der Gemarkungskarte mit obigem Titel und durch Übernahme der Ergänzungen für die Jahre 1868 bis 1913 berichtet im Februar, März und April 1913 durch den Kataster=Hilfsarbeiter Hoffmann. Der Katasterinspektor i V. Quassowski. Steuerinspektor SN (?).
Autorzy: Kleist, Runge, Schammer, Hoffmann.
Archiwum Państwowe w Olsztynie, sygn. 42/1365, nr 117, 3.

8. Lidzbark Warmiński. Plan miasta, 1918.

Skala: 1 : 2 850, podziałka liniowa 7 cm = 200 m.
Druk czarno-biały, wymiary 28,5 × 31,5 cm.
Tytuł: *Grundriss der Stadt Heilsberg.*
Autor: Gustav Wolf.
Gustav Wolf, *Führer durch Heilsberg in Ostpreußen*, Heilsberg 1918.

9. Lidzbark Warmiński. Plan miasta i okolic, 1918.

Skala: 1 : 32 000, podziałka liniowa 7 cm = 4 km.
Druk czarno-biały, wymiary 28,5 × 31,5 cm.
Tytuł: *Umgebung der Stadt Heilsberg*
Autor: Gustav Wolf.
Gustav Wolf, *Führer durch Heilsberg in Ostpreußen*, Heilsberg 1918.

10. Lidzbark Warmiński. Panorama miasta od południa, 1704.

Druk, miedzioryt, papier.
Tytuł: *Heilsberg in Ermland, woselbst 1704 der König von Schweden das Hauptquartier gehabt.*
Autor: S. Faber.
S. Faber, *Die ausführliche Lebens-Beschreibung Carls des XII*, t. 7, Frankfurt/M. und Leipzig 1708.
Muzum Okręgowe w Toruniu, sygn. MT/HT/1/177.

11a. Lidzbark Warmiński. Widok na ratusz, 1845.

Rysunek ołówkiem pokolorowany akwarelą, wymiary 31,8 × 27,5 cm.

Tytuł: *Das Rathaus in Heilsberg.*

Autor: Eduard Gaertner.

Kupferstichkabinett, Staatliche Museen zu Berlin, nr inw. SZ Gaertner 37.

Wersja cyfrowa: Kupferstichkabinett, Staatliche Museen zu Berlin, dostęp online: <https://id.smb.museum/object/1540589/das-rathaus-in-heilsberg>, CC BY-NC-SA 4.0.

11b. Lidzbark Warmiński. Widok na młyny nad Łyną, 1845.

Rysunek ołówkiem pokolorowany akwarelami, wymiary 25,0 × 38,2 cm.

Tytuł: *Mühlen an der Alle in Heilsberg.*

Autor: Eduard Gaertner.

Kupferstichkabinett, Staatliche Museen zu Berlin, nr inw. SZ Gaertner 33.

Wersja cyfrowa: Kupferstichkabinett, Staatliche Museen zu Berlin, dostęp online: <https://id.smb.museum/object/1540581/m%C3%BChlen-an-der-alle-in-heilsberg>, CC BY-NC-SA 4.0.

12. Lidzbark Warmiński. Ortofotomapa, 2016.

Skala: 1 : 10 000.

Piksel: 50 cm.

Dane pozyskano z Głównego Urzędu Geodezji i Kartografii.

13. Lidzbark Warmiński. Mapa topograficzna, 1999/2000.

Skala: 1 : 10 000.

Dane pozyskano z Głównego Urzędu Geodezji i Kartografii.

14. Lidzbark Warmiński. Zdjęcie lotnicze, 2013.

Piksel: 37 cm.

Arkusz: 324_9021.

Dane pozyskano z Głównego Urzędu Geodezji i Kartografii.

DESCRIPTION OF MAPS AND VIEWS

1. Lidzbark Warmiński. Cadastral map, 1916.

Scale: 1:2,500.

Cartographic content: Radosław Golba.

Historical content: Anna Maleszka, Roman Czaja.

Edition based on: *Heilsberg: Grundriß. Bischofsgründung. Anf. 14. Jahrhunderts*, [in:] R. Dethlefsen, *Die schöne Ostpreußen*, München 1916, ill. 46.

Black and white print, dimensions 11.0 × 11.0 cm. Scale 1:7,100.

2. Lidzbark Warmiński. Spatial development in the 13th–21st c.

Scale 1:5,000.

Cartographic content: Agnieszka Pilarska, Radosław Golba.

Historical content: Anna Maleszka, Roman Czaja.

3. Lidzbark Warmiński. The vicinity of the town, 1796–1802.

Scale: 1:50,000.

Multicolour drawing, paper, dimensions of the sheet 60 × 45 cm.

Excerpt from: *Karte von den Provinzen Litthauen, Ost und West Preussen u. d. Netz-Distrikte Auf Befehl Ihrer Majestäten des Königs Friedrich Wilhelm II und Friedrich Wilhelm III auf Antrag des Staats Ministers und Departements-Chefs Freiherrn von Schrötter in den Jahren 1796 bis 1802 vermessen und topographisch aufgenommen von Friedrich Bernhard Engelhardt Königlichem Kriegs und Domainen-Rathe, und Bau-Director in Neu-Ost-Preußen.*

Staatsbibliothek zu Berlin – Stiftung Preussischer Kulturbesitz, ref. no. III C, N 1020, Section 39, 40.

4. Lidzbark Warmiński. The vicinity of the town, 1944.

Scale: 1:25,000.

Colour print, paper, sheet size 49 × 52 cm.

Excerpt from a topographic map: *Topographische Karte 1:25 000, Deutsche Heereskarte*, edition 1944; sheets *Heilsberg* no. 1889; *Wernegitte* no. 1989. Reichsamt für Landesaufnahme. Kujawsko-Pomorska Biblioteka Cyfrowa, online access: <http://kpbk.umk.pl/dlibra/text?id=polityka#pd>, public domain.

5. Lidzbark Warmiński. The map of the town, ca. 1810.

Scale: ca. 1:25,000, 250⁰ auf 1 Decimal Zoll.

Colour drawing, paper, dimensions 3.8 × 3.0 cm.

Title: *Stadt Heilsberg*.

Author: Rehfeld.

Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz, Berlin-Dahlem, XX HA, Allgemeine Kartensammlung, ref. no. G 10 099.

6. Lidzbark Warmiński. The vicinity of the town, ca. 1807.

Scale: 1:30,000, the linear scale 3000 milit. Schritte = 3.2 cm.

Print, a drawing with positions of army units marked in colour, paper, dimensions 15 × 22 cm.

Title: *Schlacht bei Heilsberg den 10. Juni 1807*, [in:] *Die Kriege von 1792 bis 1815 in Europa und Aegypten: mit besonderer Rücksicht auf die Schlachten Napoleons und seiner Zeit nach den zuverlässigsten Quellen bearbeitet von Fr. v. Kausler, und J.E. Woerl*. Volume 1: *Text. Die Kriege von 1792 bis 1815 in Europa und Aegypten in gedrangter Darstellung mit besonderer Rücksicht auf die Schlachten Napoleons und seiner Zeit nach den zuverlässigsten Quellen bearbeitet von S. Karlsruhe und Freiburg, Herder'sche Verlagsbuchhandlung, 1840*. Volume 2: *Maps*. Karlsruhe, Freiburg 1840.

Authors: Franz Georg Friedrich von Kausler, Joseph Edmund Woerl, Benjamin Herder.

Digital version: David Rumsey Map Collection, David Rumsey Map Center, Stanford Libraries, online access: <https://www.davidrumsey.com/luna/servlet/detail/RUMSEY~8~1~362462~90129823~V-2--Schlacht-bei-Heilsberg>, CC BY-NC-SA 3.0.

7. Lidzbark Warmiński. The map of the town and suburbs, 1868–1913.

Scale: 1:4,000.

Drawing on paper pasted on canvas, coloured elements, dimensions 66 × 99.5 cm.

Title: *Kreis Heilsberg. Gemarkung Heilsberg Nr. 45. Gemarkungskarte in 5 Blättern. Blatt 3.*

Das Stadtgebiet ist auf Grund einer durch den Geometer Kleist im Jahre 1856; Der Kämmeri = Wald auf Grund einer durch den Verm. Revisor Runge im Jahre 1848 entworfenen Karte copiert im Zeichenbureau unter verantwortlicher Aufsicht des Geometers Klingauf. Auf Grund einer vom 10ten bis 31ten Juli 1862 ausgeführten Feldvergleichung berichtigt durch den Geometer Schammer. Abgezeichnet von der Gemarkungskarte mit obigem Titel und durch Übernahme der Ergänzungen für die Jahre 1868 bis 1913 berichtigt im Februar, März und April 1913 durch den Kataster-Hilfsarbeiter Hoffmann.

Der Katasterinspektor i V. Quassowski. Steuerinspektor SN (?).
Authors: Kleist, Runge, Schammer, Hoffmann.
State Archives in Olsztyn, ref. no. 42/1365, no. 117, 3.

8. Lidzbark Warmiński. The map of the town, 1918.

Scale: 1:2,850, the linear scale 7 cm = 200 m.
Black and white print, dimensions 28.5×31.5 cm.
Title: *Grundriss der Stadt Heilsberg*
Author: Gustav Wolf.
Gustav Wolf, *Führer durch Heilsberg in Ostpreußen*, Heilsberg 1918.

9. Lidzbark Warmiński. The map of the town and its vicinity, 1918.

Scale: 1:32,000, the linear scale 7 cm = 4 km.
Black and white print, dimensions 28.5×31.5 cm.
Title: *Umgebung der Stadt Heilsberg*.
Author: Gustav Wolf.
Gustav Wolf, *Führer durch Heilsberg in Ostpreußen*, Heilsberg 1918.

10. Lidzbark Warmiński. The panorama of the town from the south, 1704.

Print, copperplate, paper.
Title: *Heilsberg in Ermland, woselbst 1704 der König von Schweden das Hauptquartier gehabt*.
Author: S. Faber
S. Faber, *Die ausführliche Lebens-Beschreibung Carls des XII*, vol. 7, Frankfurt/M. und Leipzig 1708.
District Museum in Toruń, ref. no. MT/HT/1/177.

11a. Lidzbark Warmiński. The view of the town hall, 1845.

Pencil drawing coloured with watercolours, dimensions 31.8×27.5 cm.
Title: *Das Rathaus in Heilsberg*.
Author: Eduard Gaertnera.

Kupferstichkabinett, Staatliche Museen zu Berlin, ref. no. SZ Gaertner 37.

Digital version: Kupferstichkabinett, Staatliche Museen zu Berlin, online access: <https://id.smb.museum/object/1540589/das-rathaus-in-heilsberg>, CC BY-NC-SA 4.0.

11b. Lidzbark Warmiński. The view of the mills and the Łyna River, 1845.

Pencil drawing coloured with watercolours, dimensions 25.0×38.2 cm.
Title: *Mühlen an der Alle in Heilsberg*.

Author: Eduard Gaertner.
Kupferstichkabinett, Staatliche Museen zu Berlin, ref. no. SZ Gaertner 33.

Digital version: Kupferstichkabinett, Staatliche Museen zu Berlin, online access: <https://id.smb.museum/object/1540581/m%C3%BChlen-an-der-alle-in-heilsberg>, CC BY-NC-SA 4.0.

12. Lidzbark Warmiński. Orthophotomap, 2016.

Scale: 1:10,000.
Pixel: 50 cm.
Data obtained from the Central Office of Geodesy and Cartography.

13. Lidzbark Warmiński. Topographic map, 1999/2000.

Scale: 1:10,000.
Data obtained from the Central Office of Geodesy and Cartography.

14. Lidzbark Warmiński. Aerial photograph 2013.

Pixel: 37 cm.
Data obtained from the Central Office of Geodesy and Cartography.

WYKAZ ILUSTRACJI I TABEL

- Na okładce: Lidzbark Warmiński. Widok północno-wschodniej strony miasta. *Heilsberg. Des ermländischen Bischofs Residenz*, [w:] Ch. Hartknoch, *Alt und neues Preussen oder preussischer Historien zwey Theile...*, Frankfurt 1684, s. 386 (Biblioteka Uniwersytecka w Toruniu, sygn. Pol.7.III.138)
- 1. Lidzbark Warmiński. Widok północno-wschodniej strony miasta. *Heilsberg. Des ermländischen Bischofs Residenz*, [w:] Ch. Hartknoch, *Alt und neues Preussen oder preussischer Historien zwey Theile...*, Frankfurt 1684, s. 386 (Biblioteka Uniwersytecka w Toruniu, Gabinet Map, sygn. Pol.7.III.138)
- 2. Lidzbark Warmiński. Miasto i okolice. Fragment mapy: *Schlacht bei Heilsberg den 10. Juni 1807*, [w:] *Die Kriege von 1792 bis 1815 in Europa und Aegypten: mit besonderer Rücksicht auf die Schlachten Napoleons und seiner Zeit nach den zuverlässigsten Quellen bearbeitet von Fr. v. Kausler, und J. E. Woerl*. Volume 1: *Text. Die Kriege von 1792 bis 1815 in Europa und Aegypten in gedrängter Darstellung mit besonderer Rücksicht auf die Schlachten Napoleons und seiner Zeit nach den zuverlässigsten Quellen bearbeitet von S. Karlsruhe und Freiburg, Herder'sche Verlagsbuchhandlung*. 1840. Volume 2: *Maps* (Wersja cyfrowa: David Rumsey Map Collection, David Rumsey Map Center, Stanford Libraries, CC BY-NC-SA 3.0, <https://www.davidrumsey.com/luna/servlet/detail/RUMSEY~8~1~362462~90129823:V-2--Schlacht-bei-Heilsberg>)
- 3. Lidzbark Warmiński. Rekonstrukcja planu zamku około 1400 r. *Schloss Heilsberg. Residenz der Bischöfe von Ermland um 1440*. Autor Karl Hauke, 1952 [w:] K. Hauke, W. Thimm, *Schloss Heilsberg. Residenz der Bischöfe von Ermland. Geschichte und Wiederherstellung, 1927–1944*, Münster 1981, il. 9)
A – przedzamcze; B – fosa; C – rzeka Łyna; D – rzeka Symsarna; E – młyn zamkowy; F – sucha fosa; G – rynek
- 4. Lidzbark Warmiński. Widok na zamek i miasto od strony południowej. Litografia rysunku, autor rysunku Angelika zu Dohna, autor litografii Lithographisches Institut von L. Sachse & C. Berlin, 1833 r. (Polska Akademia Nauk, Biblioteka Gdańska, sygn. EC 2970)
- 5. Lidzbark Warmiński. Widok na miasto z lotu ptaka. Zdjęcie, 1918 r. [w:] Gustav Wolf, *Führer durch Heilsberg in Ostpreußen*, Heilsberg 1918, il. 2
- 6. Lidzbark Warmiński. Widok z zamku na budynki nad brzegiem Łyny, w głębi ulica Mikołaja Reja (niem. *Klostergasse*) i kościół parafialny. Zdjęcie, przed 1945 r. [w:] *Kreis Heilsberg im Ermland: ein Bildband*, Kreisgemeinschaft Heilsberg, red. A. Krassuski, Münster 1967, s. 30
- 7. Lidzbark Warmiński. Widok z wieży kościoła parafialnego na zamek. Zdjęcie, 1938 r. [w:] K. Hauke, W. Thimm, *Schloss Heilsberg*, il. 8
- 8. Lidzbark Warmiński. Panorama północno-wschodniej strony Lidzbarka Warmińskiego, widok na zamek, kościół parafialny i Młyn Olejowy. *Heilsberg, Ostpr. Blick auf die Stadt*. Karta pocztowa czarno-biała, fotograficzna, przed 1939 r., autor Josef Hildebrandt (oryg.: Wojewódzka Biblioteka Publiczna w Olsztynie, nr inw. 710-000070-01. Wersja cyfrowa: Wojewódzka Biblioteka Publiczna w Olsztynie, udostępniono w Warmińsko-Mazurskiej Bibliotece Cyfrowej, CC0, doi: <http://fbc.pionier.net.pl/id/oai:wmbc.olsztyn.pl:761>)
- 9. Lidzbark Warmiński. Widok na Łynę, most przed Bramą Młyńską i zamek od strony północnej. Zdjęcie, ok. 1916 r. [w:] R. Dethlefsen, *Die schöne Ostpreußen*, München 1916, il. 56
- 10. Lidzbark Warmiński. Brama Wysoka. Zdjęcie, ok. 1916 r. [w:] R. Dethlefsen, *Die schöne Ostpreußen*, il. 54
- 11. Lidzbark Warmiński. Ratusz, rozebrany w 1865 r. Zdjęcie z akwareli, ok. 1916 r. [w:] R. Dethlefsen, *Die schöne Ostpreußen*, il. 110
- 12. Lidzbark Warmiński. Widok na rynek i zabudowania jego południowej pierzei, w głębi wieża kościoła parafialnego. *Heilsberg Markt*. Fotografia czarno-biała na papierze, autor Otto Stiehl, Berlin, 1901/1902 r. [w:] *Skizzen- und Fotoalbum 20*, Architekturmuseum der Technischen Universität Berlin, nr inw. 57205,102, wersja cyfrowa: Architekturmuseum der Technischen Universität Berlin, CC0, doi: <https://architekturmuseum.ub.tu-berlin.de/P/216649.php>
- 13. Lidzbark Warmiński. Widok na północną i wschodnią pierzeję rynku, w centrum pomnik huzara z 1913 r. Zdjęcie, ok. 1916 r. [w:] R. Dethlefsen, *Die schöne Ostpreußen*, il. 106
- 14. Lidzbark Warmiński. Widok na północną pierzeję ulicy Powstańców Warszawy (niem. *Lang-Gasse*), w głębi domy z podcieniami przy rynku. Zdjęcie, ok. 1916 r. [w:] R. Dethlefsen, *Die schöne Ostpreußen*, il. 104
- 15. Lidzbark Warmiński. Widok na północną pierzeję ulicy Powstańców Warszawy (niem. *Lang-Gasse*), w głębi Brama Wysoka. Zdjęcie, przed 1945 r. [w:] *Kreis Heilsberg im Ermland*, s. 33

16. Lidzbark Warmiński. Widok na zachodnią pierzeję ulicy Adama Mickiewicza (niem. *Kirchen-Straße*), w głębi kościół parafialny. *Heilsberg. Stadtkirche*. Fotografia czarno-biała na papierze, autor Otto Stiehl, Berlin, 1901/1902 r. [w:] *Skizzen- und Fotoalbum 20*, Architekturmuseum der Technischen Universität Berlin, nr inw. 57205,102, wersja cyfrowa: Architekturmuseum der Technischen Universität Berlin, CC0, doi: <https://architekturmuseum.ub.tu-berlin.de/P/216649.php>
17. Lidzbark Warmiński. Widok na wschodnią pierzeję ulicy Mikołaja Reja (niem. *Kloster-Gasse*), w głębi zamek. Zdjęcie, przed 1945 r. [w:] *Kreis Heilsberg im Ermland*, s. 42
18. Lidzbark Warmiński. Widok na zabudowę przy murach miejskich, ulica Hoża (niem. *Hintere Neustadt*). Zdjęcie, przed 1945 r. [w:] *Kreis Heilsberg im Ermland*, s. 43
19. Lidzbark Warmiński. Widok od zachodu na wieżę kościoła parafialnego. Zdjęcie *Meßbildanstalt*, ok. 1916 r. [in:] R. Dethlefsen, *Die schöne Ostpreußen*, il. 119
20. Lidzbark Warmiński. Plan miasta ok. 1703 r., rys., autor Ludvig Visocki-Hochmut. *Plan von Heilsberg, alwo Ihre Königliche May[estät] von Schweden Carl der XII belibten im Winter quart. Sich aufzuhalten. Anno 170[3] de ...*, [w:] Ludvig Visocki-Hochmut, *Samling af ritningar uppå å tskillige utländske fästningar samt retrancherade läger i fordne krig, 1702*, s. 341 (Kungliga Bibliotheket, Stockholm, sygn. D. 817)
A – Schloß, woo der König logirte; B – Graf Pypers q.; C – Pfarrkirche; D – Hogethor; E – Kirchthor; F – Mühlentohr; G – Schmidethor; H – Mühlen; I – Sagnmühlen; K – Fall im Strom; L – Rathaus
21. Lidzbark Warmiński. Plan zabudowy Przedmieścia Młyńskiego przy ujściu rzeki Symsarny do Łyny, rys., ok. 1876 r. *Handzeichnung von der Lage der Königlichen Brücken über den Alle und Simser Fluß bei Heilsberg* (Archiwum Państwowe w Olsztynie, Starostwo Powiatowe w Lidzbarku, sygn. 42/13/31a)
22. Lidzbark Warmiński. Widok na kościół parafialny od południowego zachodu. Litografia, autor Ferdinand von Quast, 1844 r. [w:] F. von Quast, *Denkmale der Baukunst im Ermland*, Berlin 1851, ryc. VI
23. Lidzbark Warmiński. Widok na zamek od strony północnej. *Schloß zu Heilsberg*. Litografia rysunku, autorka rys. Angelika zu Dohna, autor litografii Lithographisches Institut von L. Sachse & C. Berlin, 1833 r. (oryg.: Polska Akademia Nauk, Biblioteka Gdańska, sygn. EC 2970)
24. Lidzbark Warmiński. Widok na zamek od strony południowej. *Schloß zu Heilsberg*. Litografia rysunku, autorka rys. Angelika zu Dohna, autor litografii Lithographisches Institut von L. Sachse & C. Berlin, 1833 r. (oryg.: Polska Akademia Nauk, Biblioteka Gdańska, sygn. EC 2970)
25. Lidzbark Warmiński. Widok na południowo-wschodnią część zamku, stan przed 1930 r. [w:] K. Hauke, W. Thimm, *Schloss Heilsberg*, il. 13
26. Lidzbark Warmiński. Projekt kościoła ewangelickiego, 1818–1823 (oryg.: Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz, Berlin-Dahlem, XX. HA, Allgemeine Kartensammlung, sygn. E 10169)
27. Lidzbark Warmiński. Widok na wschodnią stronę współczesnego miasta (dawne Przedmieście Młyńskie) z wieży zamkowej, na pierwszym planie Łyna i Symsarna, w centrum cerkiew, w głębi droga prowadząca do Bartoszyca. Fotografia czarno-biała, aut. Anna Maleszka, 2022, CC BY-NC-SA 4.0
28. Lidzbark Warmiński. Widok na północno-zachodnią stronę miasta z wieży zamkowej, w centrum współczesna zabudowa starego miasta i rynek, w tle Brama Wysoka. Fotografia czarno-biała, aut. Anna Maleszka, 2022, CC BY-NC-SA 4.0

* * *

Tabela 1. Ludność Lidzbarka Warmińskiego w latach ok. 1300–2024

Tabela 2. Liczba domów i parcel w Lidzbarku Warmińskim w latach ok. 1400–1895

LIST OF FIGURES AND TABLES

- On the cover: Lidzbark Warmiński. View of the north-eastern side of the town. *Heilsberg. Des ermländischen Bischofs Residenz*, [in:] Ch. Hartknoch, *Alt und neues Preussen oder preussischer Historien zwey Theile...*, Frankfurt 1684, p. 386 (University Library in Toruń, ref. no. Pol.7.III.138)
- 1. Lidzbark Warmiński. View of the north-eastern side of the town. *Heilsberg. Des ermländischen Bischofs Residenz*, [in:] Ch. Hartknoch, *Alt und neues Preussen oder preussischer Historien zwey Theile...*, Frankfurt 1684, p. 386 (University Library in Toruń, ref. no. Pol.7.III.138)
- 2. Lidzbark Warmiński. The town and its surroundings. Map extract: *Schlacht bei Heilsberg den 10. Juni 1807*, [in:] *Die Kriege von 1792 bis 1815 in Europa und Aegypten: mit besonderer Rücksicht auf die Schlachten Napoleons und seiner Zeit nach den zuverlässigsten Quellen bearbeitet von Fr. v. Kausler, und J.E. Woerl*. Volume 1: *Text. Die Kriege von 1792 bis 1815 in Europa und Aegypten in gedrängter Darstellung mit besonderer Rücksicht auf die Schlachten Napoleons und seiner Zeit nach den zuverlässigsten Quellen bearbeitet von S. Karlsruhe und Freiburg, Herder'sche Verlagsbuchhandlung. 1840*. Volume 2: *Maps* (Digital version: David Rumsey Map Collection, David Rumsey Map Center, Stanford Libraries, CC BY-NC-SA 3.0, <https://www.davidrumsey.com/luna/servlet/detail/RUMSEY~8~1~362462~90129823:V-2--Schlacht-bei-Heilsberg>)
- 3. Lidzbark Warmiński. Reconstruction of the castle plan ca. 1400. *Schloss Heilsberg. Residenz der Bischöfe von Ermland um 1440*. Author Karl Hauke, 1952 [in:] K. Hauke, W. Thimm, *Schloss Heilsberg. Residenz der Bischöfe von Ermland. Geschichte und Wiederherstellung, 1927–1944*, Münster 1981, ill. 9
A – castle bailey; B – moat; C – the Łyna River; D – the Symarna River; E – castle mill; F – dry moat; G – market square
- 4. Lidzbark Warmiński. View towards the castle and town from the south. Lithograph of a drawing, author of drawing Angelika zu Dohna, author of lithograph Lithographisches Institut von L. Sachse & C. Berlin, 1833 (orig.: Polish Academy of Sciences, Gdańsk Library, ref. no. EC 2970)
- 5. Lidzbark Warmiński. Bird's eye view of the town. Photograph, 1918 [in:] Gustav Wolf, *Führer durch Heilsberg in Ostpreußen*, Heilsberg 1918, ill. 2
- 6. Lidzbark Warmiński. View of the buildings on the bank of the Łyna from the castle, Mikołaja Reja Street (German: *Klostergasse*) and the parish church in the background. Photograph, before 1945 [in:] *Kreis Heilsberg im Ermland: ein Bildband*, Kreisgemeinschaft Heilsberg, ed. A. Krassuski, Münster 1967, p. 30
- 7. Lidzbark Warmiński. View of the castle from the tower of the parish church. Photograph, 1983 [in:] K. Hauke, W. Thimm, *Schloss Heilsberg*, ill. 8
- 8. Lidzbark Warmiński. Panorama of the north-eastern side of Lidzbark Warmiński, view of the castle, the parish church, and the Oil Mill. *Heilsberg Ostpr. Blick auf die Stadt*. Black and white postcard, photographic, pre-1939, author Josef Hildebrandt (orig.: Voivodeship Public Library in Olsztyn, ref. no. 710-000070-01. Digital version: Voivodeship Public Library in Olsztyn, made available in Warmian-Masurian Digital Library, doi: <http://fbc.pionier.net.pl/id/oai:wmbc.olsztyn.pl:761>)
- 9. Lidzbark Warmiński. View of the Łyna River, the bridge in front of the Mill (Młyńska) Gate and the castle from the north. Photograph, ca. 1916 [in:] R. Dethlefsen, *Die schöne Ostpreußen*, München 1916, ill. 56
- 10. Lidzbark Warmiński. High (Wysoka) Gate. Photograph, ca. 1916 [in:] R. Dethlefsen, *Die schöne Ostpreußen*, ill. 54
- 11. Lidzbark Warmiński. Town hall, dismantled in 1865. Photograph of a watercolour painting, ca. 1916 [in:] R. Dethlefsen, *Die schöne Ostpreußen*, ill. 110
- 12. Lidzbark Warmiński. View of the market square and buildings of its southern frontage, the tower of the parish church in the background, *Heilsberg Markt*. Black and white photograph on paper, author Otto Stiehl, Berlin, 1901/1902 [in:] *Skizzen- und Fotoalbum 20*, Architekturmuseum der Technischen Universität Berlin, ref. no. 57205,102, digital version: Architekturmuseum der Technischen Universität Berlin, CC0, doi: <https://architekturmuseum.ub.tu-berlin.de/P/216649.php>
- 13. Lidzbark Warmiński. View of the northern and eastern frontage of the market square, a statue of a hussar from 1913 in the centre. Photograph, ca. 1916 [in:] R. Dethlefsen, *Die schöne Ostpreußen*, ill. 106
- 14. Lidzbark Warmiński. View of the northern frontage of Powstańców Warszawy Street (Germ. *Lang-Gasse*), arcaded houses on the market square in the background. Photograph, ca. 1916 [in:] R. Dethlefsen, *Die schöne Ostpreußen*, ill. 104

15. Lidzbark Warmiński. View of the northern frontage of Powstańców Warszawy Street (Germ. *Lang-Gasse*), with High (Wysoka) Gate in the background. Photograph, before 1945 [in:] *Kreis Heilsberg im Ermland*, p. 33
16. Lidzbark Warmiński. View of the western frontage of Adam Mickiewicz Street (Germ. *Kirchen-Straße*), parish church in the background. *Heilsberg.Stadtikirche*. Black and white photograph on paper, author Otto Stiehl, Berlin, 1901/1902 [in:] *Skizzen- und Fotoalbum 20*, Architekturmuseum der Technischen Universität Berlin, ref. no. 57205,102, digital version: Architekturmuseum der Technischen Universität Berlin, CC0, doi: <https://architekturmuseum.ub.tu-berlin.de/P/216649.php>
17. Lidzbark Warmiński. View of the eastern frontage of Mikołaja Reja Street (Germ. *Kloster-Gasse*), castle in the background. Photograph, before 1945 [in:] *Kreis Heilsberg im Ermland*, p. 42
18. Lidzbark Warmiński. View of the buildings along the town walls, Hoża Street (Germ. *Hintere Neustadt*). Photograph, before 1945 [in:] *Kreis Heilsberg im Ermland*, p. 43
19. Lidzbark Warmiński. View of the parish church tower from the west. Photograph *Meßbildanstalt*, ca. 1916 [in:] R. Dethlefsen, *Die schöne Ostpreußen*, ill. 119
20. Lidzbark Warmiński. Plan of the town ca. 1703, drawing by Ludvig Visocki-Hochmut. *Plan von Heilsberg, alwo Ihre Königlliche May[estät] von Schweden Carl der XII belibten im Winter quart. Sich aufzuhalten. Anno 170[3] de ...*, [in:] Ludvig Visocki-Hochmut, *Samling af ritningar uppå å tskillige utländske fästningar samt retrancherade läger i fordne krig, 1702*, p. 341 (Kungliga Biblioteket, Stockholm, ref. no. D. 817)
A – Schloß, woo der König logirte; B – Graf Pypers q.; C – Pfahrkirche; D – Hogethor; E – Kirchthor; F – Mühlentohr; G – Schmidethor; H – Mühlen; I – Sagemühlen; K – Fall im Strom; L – Rathaus
21. Lidzbark Warmiński. Plan of the development of the Mill Suburb at the confluence of the Symsarna and Łyna Rivers, drawn ca. 1876. *Handzeichnung von der Lage der Königlichen Brücken über den Alle und Simser Fluß bei Heilsberg* (State Archives in Olsztyn, Starostwo Powiatowe w Lidzbarku, ref. no. 42/13/31a)
22. Lidzbark Warmiński. View of the parish church from the south-west. Lithograph, author Ferdinand von Quast, 1844 [in:] F. von Quast, *Denkmale der Baukunst im Ermland*, Berlin 1851, ill. VI
23. Lidzbark Warmiński. View of the castle from the north. *Schloß zu Heilsberg*. Lithograph of a drawing, author of drawing Angelika zu Dohna, author of lithograph Lithographisches Institut von L. Sachse & C. Berlin, 1833 (orig.: Polish Academy of Sciences, Gdańsk Library, ref. no. EC 2970)
24. Lidzbark Warmiński. View of the castle from the south. *Schloß zu Heilsberg*. Lithograph of a drawing, author of drawing Angelika zu Dohna, author of lithograph Lithographisches Institut von L. Sachse & C. Berlin, 1833 (orig.: Polish Academy of Sciences, Gdańsk Library, ref. no. EC 2970)
25. Lidzbark Warmiński. View of the south-eastern part of the castle, state before 1930 [in:] K. Hauke, W. Thimm, *Schloss Heilsberg*, ill. 13
26. Lidzbark Warmiński. Design of the Evangelical church, 1818–1823 (orig.: Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz, Berlin-Dahlem, XX. HA, Allgemeine Kartensammlung, ref. no. E 10169)
27. Lidzbark Warmiński. View towards the eastern side of the present-day town (formerly Mill (Młynskie) Suburb) from the castle tower, the Łyna and Symsarna rivers in the foreground, Orthodox church in the centre, road to Bartoszyce in the background. Black and white photograph, author Anna Maleszka, 2022, CC BY-NC-SA 4.0
28. Lidzbark Warmiński. View towards the north-western side of the town from the castle tower, with the modern buildings of the old town and the market square in the centre, High Gate in the background. Black and white photograph, author Anna Maleszka, 2022, CC BY-NC-SA 4.0

* * *

Table 1. Population of Lidzbark Warmiński ca. 1300–2024

Table 2. Number of residential houses and plots in Lidzbark Warmiński ca. 1400–1895

